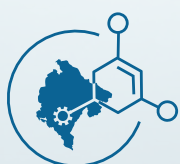

Back2matica
Nauka se vraća kući

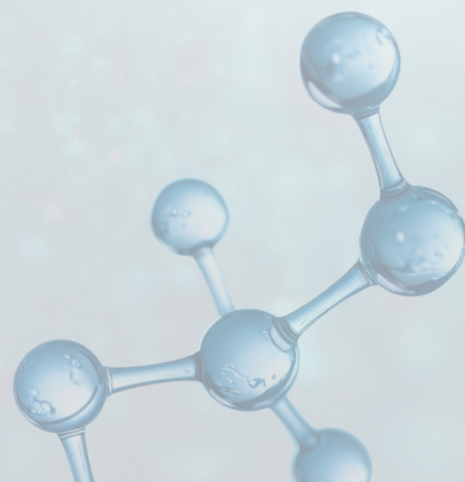
Back2matica **Nauka se vraća kući**

*Projekat posvećen crnogorskoj
naučnoj dijaspori*

Uvidi – Nalazi – Preporuke

epiSTEMe
CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

NAZIV PUBLIKACIJE

Back2matica: Nauka se vraća kući
Uvidi, nalazi i preporuke projekta

IZDAVAČ:

CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB ZNANJE – EPISTEME
(epiSTEMe Hub)

DIZAJN I PRIPREMA:

dr sci. ANĐELA MARTINOVIĆ

PROJEKAT:

Back2matica: Nauka se vraća kući

GODINA

2026

MJESTO

CETINJE

Ova publikacija izrađena je u sklopu projekta "Back2matica: Nauka se vraća kući" koji epiSTEMe Hub realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva dijaspore Crne Gore. Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost epiSTEMe Hub – a i ne odražava stavove Ministarstva dijaspore Crne Gore.

Back2matica
Nauka se vraća kući

Back2matica: Nauka se vraća kući

Uvidi, nalazi i preporuke projekta

ePiSTEMe
CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

Back2matica
Vraćanje se vrata kući

SADRŽAJ

1. epiSTEMe Hub

03

2. Uvod: Gdje smo danas i zašto Back2matica?

04

3. Metodologija

Mapiranje - Intervjui - Video serijal

06

4. Rezultati

Mapiranje - Intervjui - Video serijal

13

5. Zaključak

44

stranica

epiSTEMe
CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

AUTORI – Projektni tim

Dr sci. Andela Martinović

Andela je istraživač sa doktoratom iz oblasti nauke o ishrani, specijalizovana za probiotike i zdravlje digestivnog sistema, sa Univerziteta u Milanu (Italija). Andelino akademsko putovanje obuhvata istraživačke prakse na nekoliko renomiranih univerziteta. Autor je mnogobrojnih naučnih radova i blogova, kroz koje dijeli svoje znanje i strast prema nauci. Sa snažnom željom da doprinese unapređenju STEM oblasti u Crnoj Gori, Andela se posvetila prenošenju svog internacionalnog iskustva kako bi inspirisala buduće generacije naučnika. Kao nekadašnja pripadnica naučne dijaspor, prepoznala je profesionalne i lične izazove sa kojima se naučnici suočavaju, što ju je podstaklo na stvaranje Back2matica projekta.

MSc Lana Vujošević

Lana je zdravstveni ekonomista. Osnovne studije iz oblasti ekonomskih nauka završila je na Univerzitetu Cattolica del Sacro Cuore u Milanu (Italija), dok je magistarske studije iz zdravstvene ekonomije pohađala na Erasmus Univerzitetu Rotterdam (Holandija). Posebno je interesuje rad na raskršću između ekonomije, javnog zdravlja i politike, sa željom da interdisciplinarnim pristupom doprinese akademskoj zajednici i razvoju održivih zdravstvenih sistema. U epiSTEMe Hub Lana doprinosi analitičkom radu i osnaživanju mladih crnogorskih istraživača. Obrazovanje u dijaspori omogućili su joj da sagleda značaj povratka znanja, iskustava i ideja ka matici, što primjenjuje kroz Back2matica projekat.

Dr sci. Ivan Martinović

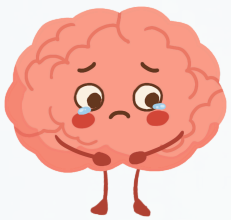
Ivan je doktor nauka elektrotehnike a njegovo istraživačko područje obuhvata primjenu vještačke inteligencije u medicini. Svoja istraživanja sprovodi u saradnji sa vodećim međunarodnim institucijama poput Univerziteta u Torontu, Univerziteta u Pittsburghu, Ericsson Nikola Tesla u Zagrebu. Njegova strast prema unapređenju inovativnih naučno-tehnoloških rješenja ogleda se kroz njegovo višegodišnje iskustvo u promovisanju i unapređenju STEM oblasti u Crnoj Gori, radeći kao istraživač, predavač, koordinato, vođa brojnih projekata a autor brojni naučnih radova. Njegovo iskustvo rada u Crnoj Gori i inostranstvu oslikava duh Back2matica pristupa, a to je izgradnja mostova saradnje između međunarodnih institucija i matice.

ŠTA PODRAZUMIJEVAMO POD

NAUČNOM DIJASPOROM CRNE GORE

Naučnici, istraživači i stručnjaci porijeklom iz Crne Gore koji žive, studiraju ili rade u inostranstvu. Naučna dijaspora obuhvata i potomke crnogorskih iseljenika, kao i ljude koji su kroz obrazovanje ili profesionalni rad bili povezani sa Crnom Gorom.

ODLIVOM MOZGOVA "BRAIN DRAIN"

Odliv visokoobrazovanih i visoko kvalifikovanih pojedinaca iz zemlje porijekla u druge države, najčešće usljed boljih profesionalnih, ekonomskih i istraživačkih uslova. *Brain drain* se smatra kao trajni neto gubitak ljudskog kapitala za zemlju porijekla, jer smanjuje njene kapacitete za razvoj naučno-istraživačkog sistema, inovacije i ekonomski rast.

CIRKULACIJOM MOZGOVA "BRAIN CIRCULATION"

Dinamično, višesmjerno kretanje visokoobrazovanih pojedinaca, pri čemu znanje, vještine i iskustva cirkulišu između matične države i država u kojima su naučnici u dijaspori. Za razliku od *brain drain*, *brain circulation* naglašava potencijal pozitivnih efekata mobilnosti, uključujući transfer znanja, razvoj međunarodnih mreža, saradnju i inovacije, čak i kada fizički povratak nije trajan.

RASIPANJEM LJUDSKOG KAPITALA "BRAIN WASTE"

Neefikasna upotreba ljudskog kapitala tj. nemogućnost visokoobrazovanih i kvalifikovanih migranata da koriste svoje znanje i vještine, što dovodi do zapošljavanja ispod nivoa njihovih kvalifikacija ili potpunog isključivanja s tržišta rada. Ovaj fenomen predstavlja gubitak ljudskog kapitala kako za matičnu državu, tako i za inostranstvo.

Crnogorski naučno tehnološki Hub epiSTEMe

1.

Osnovne informacije

Crnogorski naučno tehnološki Hub epiSTEMe (epiSTEMe Hub) je neprofitna, nevladina organizacija koja je osnovana i registrovana u februaru 2024. godine sa ciljem da **doprinese razvijanju i popularizaciji nauke, inovacija, tehnologije, kao i naučno-tehnološke kulture kroz STEM** (nauka, tehnologija, inženjerstvo, matematika) **oblasti**.

Iza epiSTEMe Hub-a stoji **tim posvećenih istraživača, inovatora i vizionara**. epiSTEMe Hub tim okuplja doktore nauka, stručnjake iz STEM oblasti i entuzijaste vođene misijom da nauku učini dostupnom i primjenjivom.

epiSTEMe

CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

www.epistemehub.me

Aktivnosti epiSTEMe Hub-a su osmišljene da ojačaju istraživačke kapacitete, promovišu transfer znanja i unaprijede naučno-inovacionu kulturu kroz regionalnu i međunarodnu saradnju.

epiSTEMe Hub razvija i sprovodi multidisciplinarne projekte koji se bave realnim izazovima današnjice fokusirajući se na zdravlje, hranu, održivost i digitalnu transformaciju.

Neki od epiSTEMe projekata jesu *Youth 4smart Cetinje*: Od ideje do pametnog i održivog rješenja; *smartHealth*: Digitalne tehnologije za unapređenje javnog zdravlja; *proCult* - Inovaciona kultura kroz nauku o probioticima; *SmartVillage Academy*: Akademija pametnih sela; *YOUSEED 3D pioneers*: Mladi pokretači ruralnog razvoja kroz 3D tehnologije; *FoodInno 4.0*: Inovativna rješenja za održiv i efikasan lanac vrijednosti hrane. Kroz ove projekte, pored istraživanja i obrazovanja, epiSTEMe Hub kreira različita naučno zasnovana rešenja uključujući društvo (uglavnom mlade ljude).

UVOD

POVRATAK MATICI: GDJE SMO DANAS I ZAŠTO BACK2MATICA?

U savremenim društvima zasnovanim na znanju, ljudski kapital predstavlja ključnu snagu ekonomskog i društvenog razvoja. Opšte je poznato da **značajan broj studenata i naučnika, nakon završetka studija u inostranstvu, ostaje van granica matice – Crne Gore i postepeno gubi kontakt sa crnogorskim institucijama i stručnim zajednicama.**

Nedovoljna povezanost naučnika u dijaspori sa maticom Crnom Gorom jedan od ključnih problema u domenu trajanja migracija tj. **otežava se povratak crnogorskih naučnika i smanjuju se šanse za cirkulaciju mozgova.**

Upravo, kao odgovor na pomenute izazove nastao je projekat **Back2matica: Nauka se vraća kući** čiji je **cilj unaprijediti kvalitet povezanosti i saradnje između crnogorskih naučnika i naučnica u dijaspori i matice – države Crne Gore.**

Realizacija Back2matica projekta stvara temelje za unaprijeđenje komunikacije, odnosa i saradnje između naučne dijaspore i matice. Kroz sistemsko i fokusirano prikupljanje, mapiranje i analizu strukturnih podataka **poseban fokus stavljen je na razumijevanje potreba i potencijala naučnika u dijaspori, afirmaciju njihovih postignuća i izgradnju mostova koji omogućavaju njihovo veće uključivanje u naučno-inovacione procese u Crnoj Gori.** Na ovaj način, projektom se doprinosi i takozvanoj *cirkulaciji mozgova*, u skladu sa preporukama strateških dokumenata Crne Gore, poput Strategije saradnje sa dijasporom, iseljenicima*.

Takođe projekat doprinosi afirmaciji i popularizaciji nauke i naučnika kao glavni izvor održivog razvoja matice Crne Gore. Projekat ima i potencijal da pokrene proces dugoročne, sistemske promjene u načinu na koji se dijaspora percipira i uključuje u razvoj Crne Gore.

Uzroci se ogledaju u nepostojanju strateškog pristupa mapiranju, i informacionoj osnovi o sociodemografskim karakteristikama crnogorske naučne dijaspore, te nedovoljnom vrednovanju nauke i naučnika u Crnoj Gori. Kao posljedica toga, **crnogorski naučnici u dijaspori ostaju neiskorišćen resurs u oblastima kao što su obrazovanje, inovacije i razvoj**, iako bi svojim znanjem, mrežama i iskustvom mogli značajno doprinijeti unapređenju matice i njenog sistema.

OD IDEJE DO REALIZACIJE: KLJUČNE PROJEKTNE AKTIVNOSTI

Ključne aktivnosti projekta čiji su rezultati predstavljeni kroz različita sekcije poglavlja 4. REZULTATI u ovom dokumentu uključuju:

Sprovođenje i sistemsko prikupljanje i analiza podataka o crnogorskoj naučnoj dijaspori kroz:

UPITNIKE

u cilju mapiranja (kvantitativno) i prikupljanja kvalitativnih (podaci o strukturi) podataka naučnika u dijaspori.

INTERVJUE

određenog broja mapiranih naučnika koji su dali detaljniji uvid o razvojnom putu pojedinaca, glavnim faktorima koji doprinose njihovoj migraciji, kao i stepenu interesovanja za povratak i/ili doprinos matici.

VIDEO SERIJAL

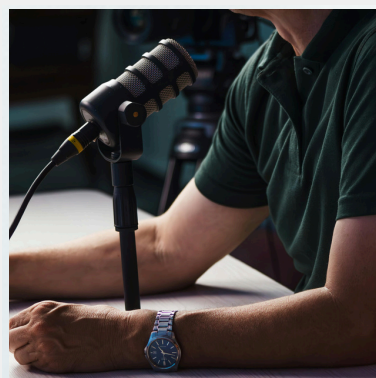

koji doprinosi jačanju vidljivosti uspješnih pojedinaca koji mogu poslužiti kao inspiracija i most za nove oblike saradnje, čime se odgovara na strateški cilj Crne Gore usmjeren na očuvanje, osnaživanju i povezivanju stručnjaka, gdje saradnja sa naučnicima iz dijaspore igra važnu ulogu.

Metodologija

Back2matica
Nauka se vraća kući

epiSTEMe
CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

3. METODOLOGIJA

3.1 MAPIRANJE CRNOGORSKI NAUČNIKA U DIJASPORI

Mapiranja crnogorskih naučnika u dijaspori sprovelo se kroz online upitnik, koji je sadržao pitanja vezana za

- osnovne sociodemografske podatke,
- informacije o profesiji
- informacije o dosadašnjem iskustvu saradnje sa Crnom Gorom,
- kao i stepenu zainteresovanosti za različite naučno-istraživačke inicijative (**Box 1**).

Upitnik je u obliku *Google forme* javno dostupan na zvaničnom web-sajtu (www.epistemehub.me) i društvenim mrežama epiSTEMe Hub-a.

Radi povećanja vidljivosti i dopiranja do šireg kruga crnogorskih naučnika i stručnja u dijaspori, kreiran je i promotivni dvojezični video (crnogorski i titl engleski) – [link](#), koji objašnjava značaj projekta i način prijave putem kratke forme.

Pored toga, korišćeni su i lični kontakti članova tima kako bi se dodatno proširila informacija o inicijativi i upisu naučnika u naučni registar.

Cilj ovog registra nije samo prostorno mapiranje naučne dijaspore, već i prikupljanje kvalitetnijih i detaljnijih podataka koji omogućavaju razumijevanje potencijala za saradnju i kreiranje budućih zajedničkih inicijativa.

BOX 1: Upitnik razvijen u svrhu mapiranja crnogorskih naučnika u dijaspori

OSNOVNE SOCIODEMOGRAFSKE INFORMACIJE

Ime i prezime

Pol

- Ženski
- Muški
- Ne želim da navedem

Mjesto i godina rođenja

Godina iseljenja iz Crne Gore i destinacija

Grad i zemlja u kojoj trenutno živite

Ako tokom godine živite u više zemalja, molimo Vas da navedete zemlju u kojoj provodite najviše vremena.

METODOLOGIJA

Razmišljajući o zemlji u kojoj trenutno živite/boravite najviše, koji od sljedećih opisa najbolje odgovara Vašem odnosu prema toj zemlji?
(Molimo vas da odaberete sve odgovore koji se odnose na Vas).

- Ja sam državljanin/ka ove zemlje
- Imam kratkoročnu dozvolu za boravak u ovoj zemlji
- Imam dozvolu za dugoročni boravak u ovoj zemlji
- Rođen/a sam u ovoj zemlji, a dijete sam crnogorskih iseljenika
- Ne znam / Ne želim da odgovorim

INFORMACIJE O PROFESIJI

Najviši stepen obrazovanja

- Magistarske studije (MSc)
- Doktorat (PhD, MD)
- Postdoktorsko usavršavanje
- Drugo:

Vaše naučno ili istraživačko polje/oblast ekspertize

Vaš trenutni profesionalni status

- Redovni profesor/ica
- Vanredni profesor/ica
- Docent
- Doktorand/kinja
- Postdoktorand/kinja
- Zaposlen/a
- Samozaposlen/a
- Nezaposlen/a
- Penzionisan/a

Institucija/kompanija u kojoj radite

SARADNJA SA MATICOM

Da li ste trenutno u kontaktu sa institucijama ili kolegama u Crnoj Gori?

- Da
- Ne

Da li ste već učestvovali u projektima ili inicijativama koje povezuju dijasporu i Crnu Goru?

- Da
- Ne

METODOLOGIJA

Ukoliko biste bili voljni da pružite doprinos Crnoj Gori u okviru svoje stručne oblasti/eksperize koji bi Vas oblici saradnje najviše zanimali?

(Molimo vas da odaberete sve odgovore koji se odnose na Vas).

- Naučno-istraživački projekti
- Mentorski rad sa mladima u Crnoj Gori
- Povremena predavanja / gostujuće predavanje
- Umrežavanje i promocija crnogorskih naučnika
- Nisam zainteresovan/a za doprinos Crnoj Gori svojom eksperizom
- Drugo:

Koja bi vrsta podrške od strane institucija u Crnoj Gori najviše podstakla Vašu saradnju?

- Finansiranje projekata
- Lakši pristup istraživačkoj infrastrukturi
- Administrativna podrška (dozvole, dokumentacija)
- Umrežavanje i povezivanje sa domaćim stručnjacima
- Drugo:

MOTIVACIJA I PLANOVI

Koji su Vaši glavni razlozi za ostanak u inostranstvu?

(Moguće je odabrati više odgovora)

- Karijerne mogućnosti
- Bolji uslovi rada
- Bolji uslovi života/viši životni standard
- Porodični razlozi
- Drugo:

Da li planirate povratak u Crnu Goru?

- Da, u narednih 5 godina
- Možda u budućnosti
- Ne planiram
- Nisam siguran/a

Da li biste željeli da budete kontaktirani u budućnosti kako biste dali doprinos razvoju ovog projekta i boljem povezivanju crnogorske dijaspore?

- Da**
- Ne**

3. METODOLOGIJA

3.2 INTERVJUI SA NAUČNICIMA U DIJASPORI

Od ukupnog broja mapiranih naučnika iz crnogorske dijaspore izabrano je 20 ispitanika koji su odgovorili na pisani strukturisani intervju. Intervjui su doprinijeli detaljnijem uvidu o razvojem putu pojedinaca i glavnim faktorima koji doprinose migraciji stanovništva, kao i motivaciji za dalju saradnju sa Crnom Gorom ili eventualni povratak.

Intervjuisani naučnici izabrani su nasumično, vodeći računa o raznolikosti u pogledu naučnih disciplina, institucionalnog iskustva i zemljama boravka kako bi se obuhvatile što raznovrsnije perspektive unutar crnogorske naučne dijaspore. Nakon ovog prioritet je dat mladim istraživačima budući da su zbog relativno skorijeg odlaska u odnosu na starije kolege, u prosjeku bolje upoznati sa trenutnim stanjem u crnogorskom naučno-inovacionom ekosistemu. Ovo omogućava jasniju i realniju refleksiju o savremenim izazovima, prilikama i razlozima odlaska. Njihova percepcija pružila je veoma dragocjen uvid u aktuelne potrebe mladih istraživača i potencijalne mehanizme koji bi mogli podstaći buduću saradnju ili njihov povratak.

Svakom ispitaniku je prethodno objašnjena svrha istraživanja, a nakon dobijanja pristanka upitnik je dostavljen na ispunjavanje naučnicima u dijaspori. Upitnik je sadržao 12 pitanja, strukturisanih u 3 cjeline (**BOX 2**). U sekciji rezultata (poglavlje br 4.), u zelenim okvirima navedeni su pojedincni citirani odgovori intervjuisanih naučnika.

BOX 2: Intervju razvijen u svrhu dobijanja detaljnijih informacija o crnogorskim naučnicima u dijaspori

PROFESIONALNI PUT

1. Kada ste napustili Crnu Goru i šta je bila Vaša glavna motivacija za odlazak?
2. Možete li ukratko opisati svoj akademski/profesionalni razvojni put od obrazovanja u Crnoj Gori do trenutne pozicije u inostranstvu?

GLAVNI FAKTORI MIGRACIJE

3. Koji faktori (akademski, profesionalni, lični) su bili presudni u vašoj odluci da ostanete u zemlji u koju ste emigrirali?

MOTIVACIJA ZA DALJU SARADNJU SA MATICOM – CRNOM GOROM

4. Da li ste tokom boravka u inostranstvu ostvarili saradnju sa naučnicima ili institucijama iz Crne Gore? Ako jeste, na koji način? Ako takve saradnje nije bilo, da li vidite mogućnosti za uspostavljanje saradnje u budućnosti?

5. Kako biste ocijenili aktuelnu vidljivost crnogorskih naučnika u dijaspori, i da li smatrate da je njihov potencijal dovoljno prepoznat i iskorišćen?

6. Kako ocjenjujete trenutne mogućnosti za saradnju sa crnogorskim akademskim i naučno-istraživačkim institucijama?

7. Na koji način smatrate da Vaše znanje i iskustvo mogu doprinijeti razvoju nauke, inovacija ili tehnologije u Crnoj Gori?

8. Šta mislite da crnogorske institucije mogu uraditi kako bi poboljšale saradnju sa stručnjacima iz dijaspore?

9. Koje prepreke ili izazove vidite kao najveće za angažman crnogorske dijaspore u nauci, inovacijama i obrazovanju?

10. Da li vidite mogućnost za svoj lični/profesionalni povratak u Crnu Goru u budućnosti? Šta bi uticalo na tu odluku?

11. Koje prepreke bi mogle obeshrabriti povratak naučnika u maticu, iz vaše perspektive?

12. Koje dobre prakse bi Crna Gora mogla i trebala primijeniti iz zemlje/a u kojima ste radili a vezane su za naučno-istraživački rad?

3. METODOLOGIJA

3.3 BACK2MATICA VIDEO SERIJAL

Za Back2matica video serijal odabrana su 4 naučnika iz crnogorske dijaspore.

Odabir naučnika zasnivao se na

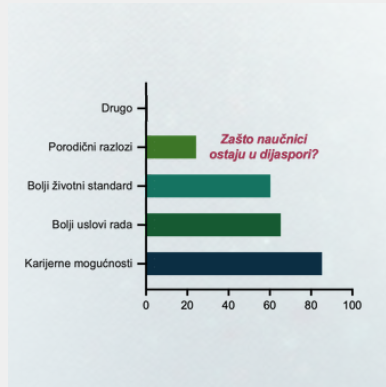
- raznolikosti naučnih disciplina,
- geografskoj pripadnosti unutar Crne Gore (sjeverna, centralna i južna regija),
- balansu polova i
- različitosti u stadijumu naučno-istraživačke karijere (**Tabela 1**).

U video pričama naučnici su opisali svoj razvojni put, dali pregled najznačajnijih izazova sa kojima se susreće crnogorska naučna dijaspora, kao i dali preporuke za unapređenje saradnje između naučnika u dijaspori i matice Crne Gore.

Tabela 1: Crnogorski naučnici u dijaspori sa kojima je realizovan video serijal

IME I PREZIME	PORIJEKLO CG REGIJA, GRAD - ZEMLJA I GRAD DIJASPORA	NAUČNA OBLAST, INSTITUCIJA
doc. dr Filip Marković	Centralna, Podgorica - Velika Britanija, Southampton	Računarske nauke, Univerzitet Southampton
prof. dr Antonela Arhin	Južna, Herceg Novi - Kanada, Toronto	Dijaspora i transnacionalizam, Univerzitet Toronto
MSc Jana Budimir Marjanović	Sjeverna, Berane - Mađarska, Budimpešta	Poljoprivredne nauke, Mađarski univerzitet poljoprivrede i prirodnih nauka - MATE
prof. dr Aleksandar Tomić	Centralna, Podgorica - SAD, Boston	Ekonomске nauke, Boston koledž

Rezultati

4. REZULTATI

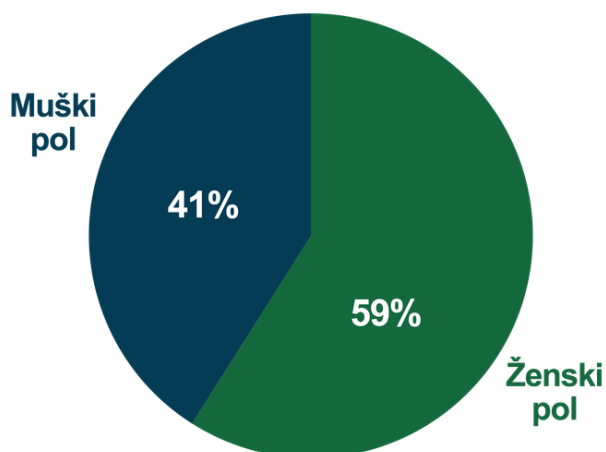

MAPIRANJE ZA SARADNJU ŠTA NAM GOVORE REZULTATI UPITNIKA?

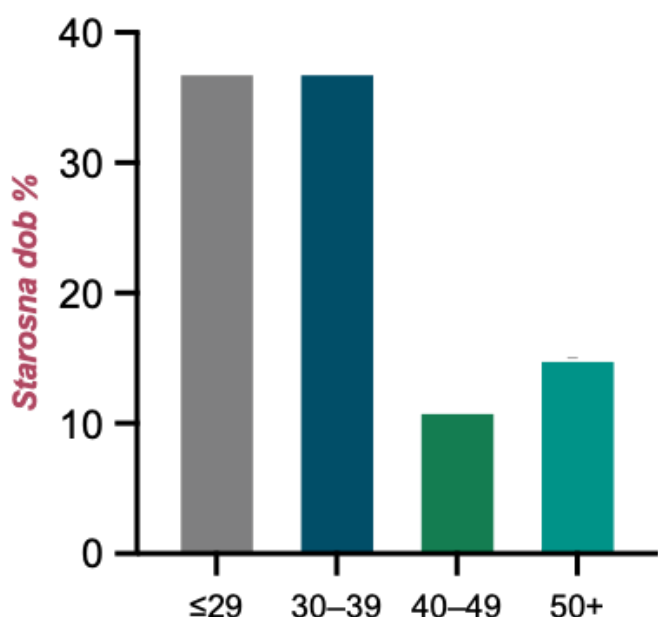
U periodu trajanja projekta avgust - decembar 2025, u registar naučnika upisano je (mapirano) 80 ispitanika. Na osnovu unaprijed definisanih kriterijuma (definicije naučne dijaspore str. 2), **76 ispitanika identifikovano je kao naučna dijaspora**. Preostala 4 ispitanika ne pripadaju kategoriji naučnika, ali predstavljaju pripadnike dijaspore koji kroz svoje profesionalno znanje i iskustvo, mogu značajno doprinijeti razvoju naučno-istraživačke djelatnosti u Crnoj Gori.

U nastavku ovog poglavlja dat je pregled i analiza rezultata koji se odnose na 76 crnogorskih naučnika u dijaspori.

Od ukupnog broja mapiranih naučnika u dijaspori 59% čine žene, dok 42% čine muškarci (Grafik 1).

Starosna struktura mapiranih naučnika pokazuje da **najveći udio pripada starosnoj grupi do 39 godina, od čega polovinu ove grupe čine mladi naučnici starosti ≤ 29 godina** (Grafik 2).

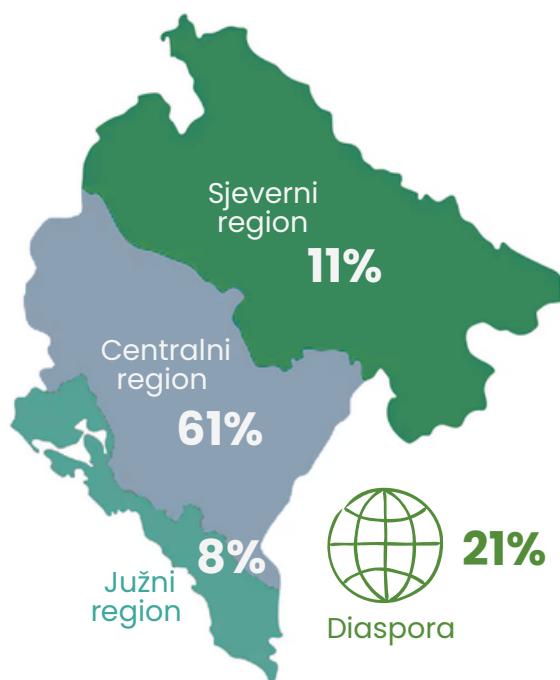
Grafik 2. Starosna struktura mapiranih naučnika

Grafik 1. Polna struktura mapiranih naučnika

Mapirani crnogorski naučnici u dijaspori emigrirali su iz Crne Gore u periodu od 1981. god. do danas. **Najveći broj mapiranih naučnika emigrirao je u poslednjih 10 godina (2015-2025), ukupno 57%.** Emigracija naučnika iznosila je 17% u periodu 2004 - 2014, odnosno 19% u periodu 1981 - 2024. Ostatak naučnika se nije izjasnio.

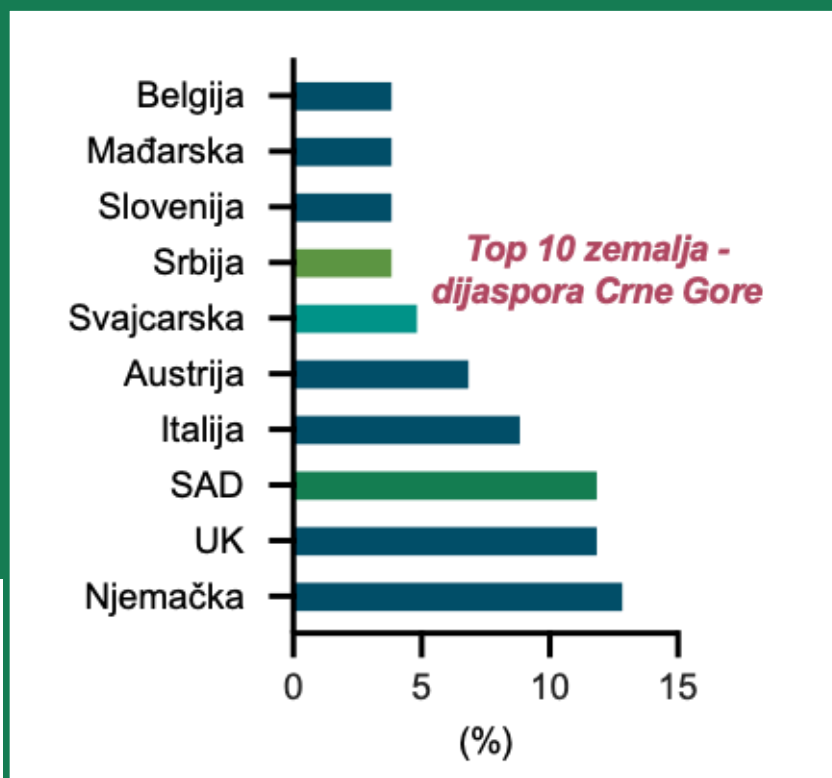
4. REZULTATI – MAPIRANJE ZA SARADNJU

Analiza mjesta rođenja naučnika u dijaspori pokazuje da **najveći broj mapiranih naučnika potiče iz centralnog dijela Crne Gore (61%)**, dok je 21% ispitanika rođeno van granica matice. Procentualna zastupljenost po regijama porijekla prikazana je na [Slici 1](#).

Slika 1. Regije porijekla mapiranih naučnika

Njemačka, Velika Britanija (UK) i Sjedinjene Američke Države (SAD) predstavljaju tri zemlje sa najvećim brojem crnogorskih naučnika u dijaspori, i to redom 13%, 12% i 12% mapiranih naučnika. Detaljan procentualni prikaz vodećih 10 zemalja boravka dat je na Grafiku 3.

Grafik 3. Top 10 zemalja u kojima trenutno borave mapirani naučnici

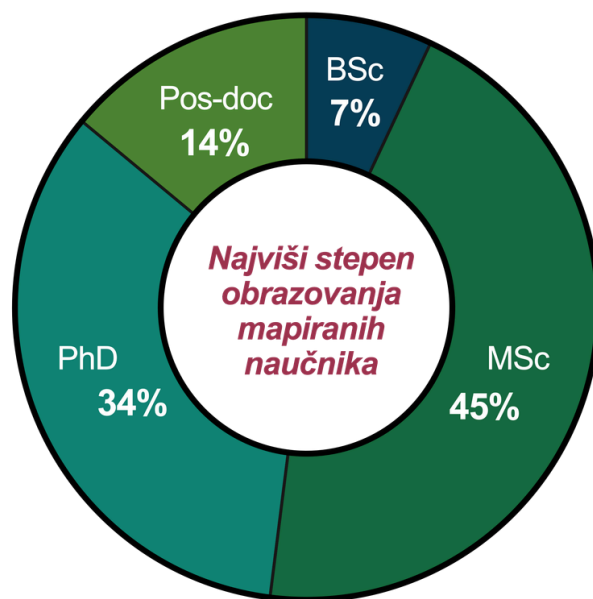
Veliki procenat, tj. **47% mapiranih crnogorskih naučnika** u dijaspori **posjeduje dugoročnu boravišnu dozvolu**.

Oko 8% ispitanika ima državljanstvo zemlje dijaspore, dok 28% posjeduje kratkoročnu boravišnu dozvolu. 11% ispitanika rođeno je u zemlji dijaspore, a dijete je crnogorskih iseljenika. Ostalih 7% se nije izjasnilo.

4. REZULTATI – MAPIRANJE ZA SARADNJU

Rezultati mapiranja pokazuju da **najvisočiji završeni stepen obrazovanja** (u trenutku sprovođenja projekta) **većine naučnika u dijaspori čine magistarski (MSc) i doktorski (PhD) stepen**, zatim slijede naučnici koji imaju završeno postdoktorsko usavršavanje, i manji broj onih koji kao najviši završeni stepen obrazovanja ima osnovne akademske studije (BSc) ([Grafik 4](#)).

Grafik 4. Završeni stepen obrazovanja mapiranih naučnika

Kada je riječ o oblastima ekspertize **najveći broj mapiranih naučnika bavi se inženjerstvom i tehnologijama**, uključujući informaciono-telekomunikacionim tehnologijama (ICT), naukom o podacima (Data science), i vještačkom inteligencijom (AI). Detaljan pregled oblasti ekspertize svih mapiranih naučnika dat je u [Tabeli 2](#).

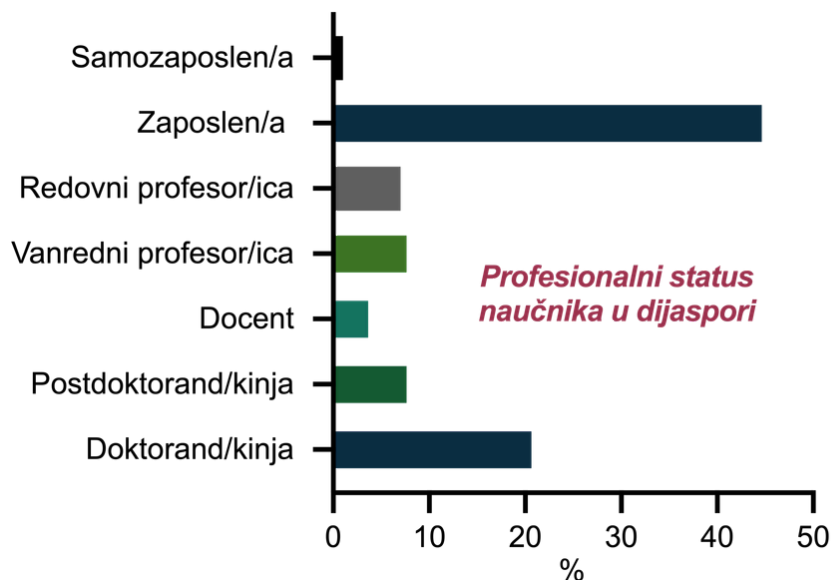
Tabela 2 : Ekspertiza mapiranih naučnika crnogorske dijaspore

Oblast naučno-istraživačkog djelovanja / Ekspertiza	Mapirani naučnici (%)
Društvene nauke, pravo i humanistika	24
Inženjerstvo & tehnologije (ICT/Data/AI)	36
Biomedicina & zdravlje	19
Prirodne nauke & materijali	7
Poljoprivreda, hrana & životna sredina	5
Interdisciplinarno / ostalo	7

4. REZULTATI – MAPIRANJE ZA SARADNJU

Najveći broj mapiranih naučnika u dijaspori zaposlen je u istraživačkim centrima ili kompanijama koje se bave istraživanjem i razvojem i to 45% (Grafik 5).

Sljedeću po zastupljenosti grupu čine naučnici koji su trenutno na doktorskim studijama (21%). Potom slijede naučnici na postdoktorskim usavršavanjima (8%), kao i naučnici sa akademskim zvanjima: redovni profesor (7%), vanredni profesor (8%) i docent (4%).

Grafik 5. Profesionalni status mapiranih naučnika

Na pitanje: *“Koja bi vrsta podrške od strane institucija u Crnoj Gori najviše podstakla Vašu saradnju?”* crnogorski naučnici u dijaspori su procentualno odgovorili

46% UMREŽAVANJE I POVEZIVANJE SA DOMAĆIM STRUČNJACIMA

38% FINANSIRANJE PROJEKATA

9% LAKŠI PRISTUP ISTRAŽIVAČKOJ INFRASTRUKTURI

5% OSTALO

4. REZULTATI – MAPIRANJE ZA SARADNJU

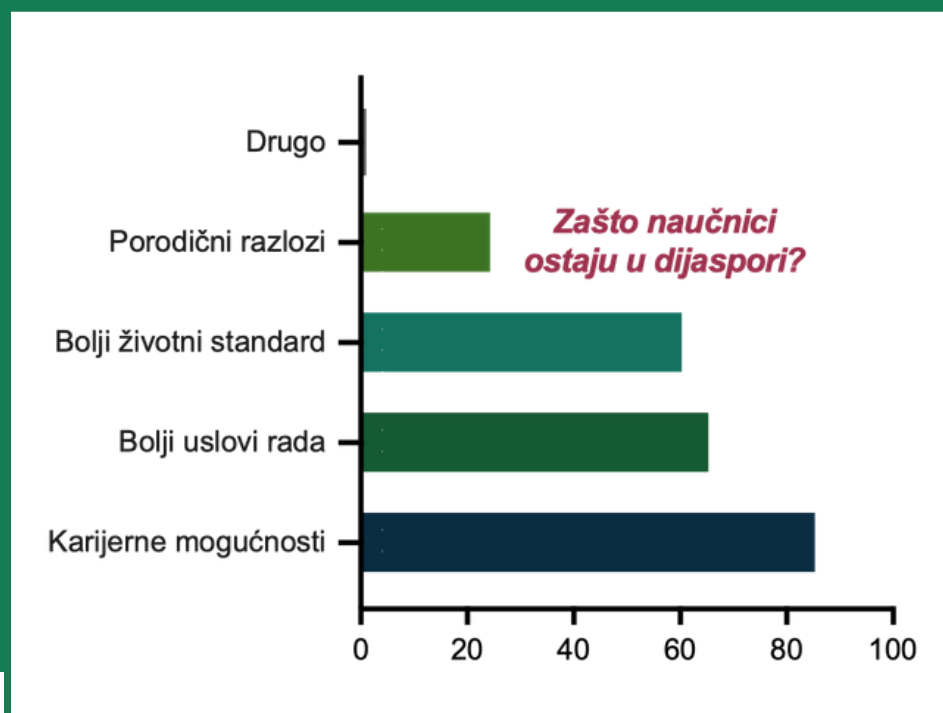

Kada je riječ o dosadašnjoj saradnji sa maticom, naučnike smo pitali za dosadašnji kontakt sa kolegama ili institucijama u Crnoj Gori, kao i učešće u projektima koji povezuju maticu i dijasporu (Tabela 3). Natpolovična većina (53%) je **imala neku vrstu kontakta, dok je samo 37% od mapiranih naučnika praktično učestvovao na projektima ili inicijativama u matici.**

Tabela 3: Odgovori mapiranih naučnika na pitanja u vezi sa dosadašnjom saradnjom sa maticom

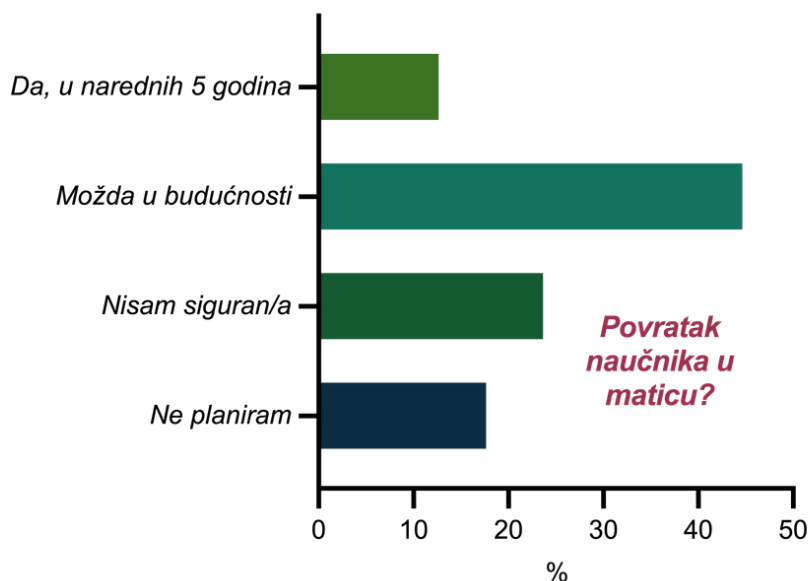
Saradnja sa maticom	DA (%)	NE (%)
Dosadašnji kontak sa kolegama/institucijama u Crnoj Gori	53	47
Učestvovanje u projektima ili inicijativama koje povezuju dijasporu i Crnu Goru	37	63

Karijerne mogućnosti (86%), bolji uslovi rada (66%), kao i bolji životni standard (61%) glavni su razloci zašto se naučnici odlučuju na trajniji boravak u dijaspori (Grafik 6). Pored navedenih razloga 25% naučnika navodi porodične razloge za ostanak u inostranstvu (nalazak partnera u inostranstvu, osnivanje porodice i slično).

Grafik 6. Razlozi dugotrajnog ostanaka naučnika u zemlje dijaspore

4. REZULTATI – MAPIRANJE ZA SARADNJU

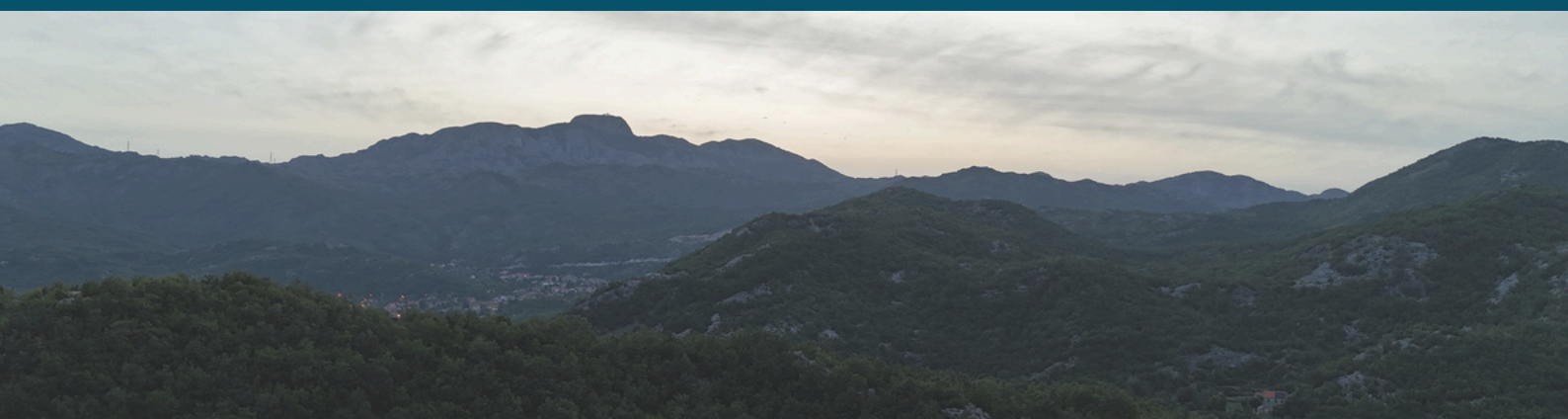
Grafik 7. Stavovi mapiranih naučnika vezanih za povratak u maticu

Analiza stavova naučnika u dijaspori vezano za povratak naučnika pokazuje da **samo 13% ispitanika planira povratak u maticu u narednih 5 godina**. Veći dio mapiranih naučnika, njih 45% navodi da bi možda razmotrili povratak u budućnosti, dok 24% nije sigurno. 18% mapiranih naučnika jasno ističe da ne planira povratak (Grafik 7).

ZAKLJUČAK – MAPIRANJE ZA SARADNJU

Mapiranje crnogorskog naučnog dijaspore ukazuje na izražen trend migracija mladih naučnika, što govori o poznatoj globalnoj dinamici „odliva (mladih) mozgova“. Rezultati mapiranja ukazuju na to da matica Crna Gora, usljed nedostatka strateških mehanizama saradnje, ostaje uskraćena za doprinos brojnih mladih i visokoobrazovanih naučnika iz različitih oblasti. Istovremeno, pomenuti izazovi i mapiranje pokazuju da crnogorska naučna dijaspora može postati snažan razvojni resurs ukoliko se uspostave održivi modeli saradnje počevši od ostvarivanja kontakata i umrežavanja, kao i finansiranja određenih programa.

Posebno je važno iskoristiti potencijal mladih istraživača, koji se nalaze na početku svoje istraživačke karijere, gdje je upravo u ovoj fazi moguće kreirati uslove za njihov povratak ili uspostaviti fleksibilne modele saradnje koji omogućavaju doprinos dijaspori bez nužnog fizičkog povratka, uz dugoročnu strategiju za povratak znanja matici.

4. REZULTATI

GLASOVI NAUČNE DIJASPORE BACK2MATICA INTERVJUI

PRIRODNE I TEHNIČKE NAUKE

- Elektrotehnika
- Hemija
- Biohemija
- Molekularna biologija
- Biotehnologija
- Poljoprivreda
- Informacione tehnologije
- Bioinformatika
- Arhitektura
- Informaciona i cyber sigurnost

Slika 2. Oblasti naučno djelovanja intervjuisanih naučnika u dijaspori.

U cilju sagledavanja mišljenja i iskustava crnogorskih naučnika u dijaspori iz različitih profesionalnih perspektiva, među mapiranim naučnicima odabrani su sagovornici iz brojnih oblasti uključujući prirodne, tehničke i društvene nauke. (Slika 2).

DRUŠTVENE NAUKE

- Političke nauke
- Ekonomija i finansije
- Međunarodni odnosi
- Pravne nauke
- Menadžment

4.1 U KOM PERIODU KARIJERE SU INTERVJUISANI NAUČNICI OTIŠLI VAN GRANICA CRNE GORE?

Intervjuisani naučnici u dijaspori napustili su Crnu Goru u različitim fazama svog životnog i akademskog puta. Dio njih otišao je odmah nakon završetka srednje škole, uglavnom u zemlje Evropske Unije ili u zemlje regiona (Srbija, Bosna i Hercegovina). Drugi su završili osnovne akademske studije u Crnoj Gori, a magistarske i/ili doktorske studije nastavili u dijaspori. Nekoliko ispitanika radilo je u crnogorskim institucijama prije odlaska. Iako su neki od intervjuisanih naučnika pokušavali da se vrate i daju svoj doprinos Crnoj Gori, bolji uslovi rada i profesionalnog razvoja u inostranstvu, kao i veće priznanje njihovog znanja, prevagnuli su da ostanu u dijaspori.

Među ispitanicima su i naučnici crnogorskog porijekla koji su djetinjstvo proveli van granica Crne Gore, završili osnovno i srednjoškolsko obrazovanje u matici, a potom nastavili karijeru u dijaspori.

4. REZULTATI

4.2 RAZLOZI MIGRACIJE NAUČNIKA IZ CRNE GORE

Na osnovu sprovedeni intervjua, motive za odlazak naučnika iz Crne Gore moguće je grupisati u 5 ključnih kategorija i to:

» OGRANIČENE AKADEMSKE MOGUĆNOSTI U CRNOJ GORI

Kao jedan od glavnih motiva za odlazak, među intervjuisanim naučnicima navodi se **nedostatak studijskih programa**, posebno onih iz oblasti prirodnih nauka kao što su npr. mikrobiologija, genetika, biohemija, bioinženjering, molekularna biologija. Naučnici, u matrici nisu bili u mogućnosti u potpunosti zadovoljiti svoja profesionalna interesovanja i pronaći programe koji bi im omogućili izgradnju željene profesionalne karijere. Osim toga, veliki broj naučnika ističe **nedostatke akademskih institucija vezanih za praktični rad**. Nasuprot tome, u zemljama inostranstva pronalaze bolju mentorsku i institucionalnu podršku vezanu za najvišoj nivo formalnog akademskog obrazovanja tj. doktorske studije.

» PROFESIONALNA STAGNACIJA I NEDOSTATAK VALORIZACIJE ZNANJA U CRNOJ GORI

U ovom segmentu, intervjuisani naučnici najviše ističu **nedovoljnu valorizaciju njihovog znanja** u matrici, kao i **neadekvatno plaćene raspoložive karijerne mogućnosti**. Osim toga, određeni broj se suočavao i sa lošim tretmanom od strane poslodavaca, **profesionalnom stagnacijom i nemogućnošću pronalaska posla uprkos kvalifikacijama**. Sa druge strane, život u dijaspori daje im osjećaj da je njihova stručnost, znanje i sposobnost priznata.

» BOLJE OBRAZOVNE I ISTRAŽIVAČKE PRILIKE U INOSTRANSTVU

Naučnici odlazak iz Crne Gore smatraju kao bolju priliku da se uključe u studije na prestižnim univerzitetima, koji nude **kvalitetnije, konkurentnije i modernije obrazovne mogućnosti**. Veliku ulogu igraju i **atraktivni stipendijski programi na visoko rangiranim univerzitetima**, gdje je finansiranje istraživanja stabilnije i transparentnije. Dodatno, **strani univerziteti nude pristup savremenim metodama, tehnologijama i inovativnim istraživačkim pristupima**, što su sve elementi ključni za ozbiljan naučno-istraživački rad i migraciju crnogorskih, posebno mladih naučnika.

4. REZULTATI

4.2 RAZLOZI MIGRACIJE NAUČNIKA IZ CRNE GORE

» DINAMIČNIJE MEĐUNARODNO NAUČNO OKRUŽENJE

Odlazak naučnika iz Crne Gore motivisan je i **većim brojem prilika za međunarodnu saradnju, dinamičnijem i produktivnijem naučno-istraživačkim okruženjem.**

Naučnici naglašavaju da rad u takvom okruženju omogućava brži profesionalni rast u globalnom kontekstu.

Osim navedenih profesionalnih ključnih motiva za odlazak naučnici navode i

» LIČNE RAZLOGE

kao što su:

- želja za promjenom;
- razvojem i osamostaljivanjem,
- potreba za novim okruženjem koji motiviše i inspiriše,
- radoznalost,
- želja za nadmetanjem, kao i
- bolji životni uslovi i ekonomska stabilnost za porodicu i buduće generacije.

“Smatrala sam da će mi studije u inostranstvu pružiti širi spektar znanja, pristup savremenijim metodama i različitim perspektivama, što bi u značajnoj mjeri oblikovalo moj dalji akademski i profesionalni put.”

4. REZULTATI

4.3 FAKTORI PRESUDNI ZA ODLUKU CRNOGORSKIH NAUČNIKA DA OSTANU U DIJASPORI

Nakon pregleda ključnih motiva za migraciju crnogorskih naučnika, važno je sagledati i razloge koji su uticali na to da naučnici ostanu u dijaspori. Ovi razlozi se oslanjaju na početne razloge odlaska, a dodatno se mogu grupisati u **akademske, profesionalne i lične**, te kombinacija ovih faktora. U nastavku ovog poglavlja za svaki od faktora razmotreni su ključni razlozi ostanka naučnika u dijaspori.

» AKADEMSKI FAKTORI

PRISTUP SAVREMENIM ISTRAŽIVAČKIM RESURSIMA

Kao jedan od ključnih razloga ostanka naučnika u dijaspori, ističe se **pristup savremenim i razvijenim istraživačkim resursima** koji omogućavaju kvalitetan i kontinuiran istraživački rad. Osim toga, naglašena je i stabilna **finansijska podrška od strane državnih i univerzitetskih fondova**, koja je bitna, ne samo za nesmetano sprovođenje istraživanja, već i za stabilan život i sigurniju budućnost, uključujući uredno regulisan radni staž, kao i zdravstveno i penzijsko osiguranje.

DINAMIČNO I PODSTICAJNO AKADEMSKO OKRUŽENJE

Analiza odgovora pokazuje da naučnici izdvajaju **izraženiju multidisciplinarnost i veću međunarodnu povezanost** kao ključne prednosti rada u akademskom okruženju u inostranstvu.

“Izuzetno je važna bila mogućnost rada u vrhunskim istraživačkim centrima, pristup savremenim laboratorijama, oprema i tehnologija, te mogućnost uključivanja u evropske projekte, što omogućava stalno usavršavanje i relevantnost u struci.”

4. REZULTATI

4.3 FAKTORI PRESUDNI ZA ODLUKU CRNOGORSKIH NAUČNIKA DA OSTANU U DIJASPORI

Dodatno, rad u dinamičnom i podsticajnom akademskom okruženju omogućava im da sarađuju sa vrhunskim stručnjacima iz različitih oblasti i kultura, što značajno obogaćuje i ubrzava njihov profesionalni razvoj.

NEDOSTATAK PRILIKA ZA MLADE ISTRAŽIVAČE U CRNOJ GORI

Među odgovorima mladih istraživača za njihov ostanak u dijaspori ističe se nedostatak prilika za njihov angažman u domovini. Čak i kada postoji snažna želja da se vrate ili doprinesu razvoju matične države, **ograničen broj istraživačkih institucija i radnih pozicija** čini povratak teško ostvarljivim. Zbog toga su se neki, nakon neuspjelih pokušaja reintegracije, ponovo odlučuju za nastavak karijere u inostranstvu, gdje imaju jasnije i stabilnije uslove za profesionalni napredak.

» PROFESIONALNI FAKTORI

RAZVIJENIJE TRŽIŠTE RADA I VEĆE MOGUĆNOSTI NAPREDOVANJA

Naučnici ostaju u dijaspori i zbog mogućnosti rada u prestižnim kompanijama i multinacionalnim okruženjima koje se bave naukom i istraživanjem, kao i prilike da učestvuju u "ambicioznim istraživačkim projektima". Takođe, **stabilnije profesionalne putanje** uz jasne uslove za napredovanje je za mnoge presudno u odluci da ostanu van Crne Gore.

„Prije nego što sam pronašla posao u..., provela sam oko pola godine u Crnoj Gori s namjerom da eventualno pronađem profesionalnu priliku tamo i vratim se. Ipak, kako sam i dalje željela da se bavim istraživačkim radom, takve mogućnosti nijesam uspjela da pronađem u Crnoj Gori. Zbog toga sam odlučila da se vratim u, gdje sam imala veću šansu da nastavim karijeru u smjeru koji me zanima.“

4. REZULTATI

4.3 FAKTORI PRESUDNI ZA ODLUKU CRNOGORSKIH NAUČNIKA DA OSTANU U DIJASPORI

ORGANIZOVANOST I STABILNOST NAUČNO- ISTRAŽIVAČKIH SISTEMA

Crnogorske naučnike u dijaspori zadržava organizovanost i stabilnost istraživačkih sistema u kojima rade. Istaknut je rad u dinamičnijem okruženju, kao i okruženju koje pruža pristupe mnogobrojnim istraživačkim alatima i resursima nudeći veće mogućnosti za napredak i intenzivniju saradnju. Uz to, **naučnici rade u sredinama koje nagrađuju kompetenciju, prepoznaju kvalitet i daju jasne profesionalne izazove**, što naučnicima pruža osjećaj dugoročnog profesionalnog rasta.

“Izuzetno je važna bila mogućnost rada u vrhunskim istraživačkim centrima, pristup savremenim laboratorijama, oprema i tehnologija, te mogućnost uključivanja u evropske projekte, što omogućava stalno usavršavanje i relevantnost u struci.”

PROFESIONALNA ISPUNJENOST

Kontinuirana izloženost novim znanjima i izazovima, okruženje sa visokim standardima rada i saradnje daje crnogorskim naučnicima u dijaspori osjećaj profesionalne ispunjenosti.

„Profesionalna ispunjenost, u smislu da sam vrlo zadovoljna oblasti kojom se bavim i koja mi pruža priliku da putujem često u druge evropske zemlje. Takođe, okružena sam kvalitetnim kolegama, od kojih sam uspjela mnogo znanja da prikupim i pravo je zadovoljstvo raditi sa ljudima stručnim u svojoj oblasti.”

4. REZULTATI

4.3 FAKTORI PRESUDNI ZA ODLUKU CRNOGORSKIH NAUČNIKA DA OSTANU U DIJASPORI

» LIČNI FAKTORI

KVALITET ŽIVOTA I BEZBJEDNO OKRUŽENJE

Za određene crnogorske naučnike odluka o ostanku u dijaspori vezana je primarno za bolji kvalitet života u određenim zemljama, a kao najznačajniji elementi izdvajaju se **socijalno blagostanje i brojne pogodnosti koje stoje na raspolaganju građanima** (npr. besplatni javni prevoz, subvencije za kupovinu prvog stana, do poreskih olakšica za roditelje sa djecom), kao **razvijeniji javni servisi i zdravstvo**. Dodatno, kao važni razlozi za ostanak naučnika u dijaspori, za pojedine zemlje izdvaja se i niska stopa kriminala i **visoki standard bezbjednosti**.

„...Veliki faktor mog ostanka jeste kvalitet života u ..., koji je uticao na moj lični razvoj. Tu izdvajam enormnu eksponiranost umjetnosti, raznim događajima iz oblasti kulture, mogućnost čestih putovanja (što unutar, što van zemlje), i stil života“

LIČNI RAZVOJ I INSPIRACIJA

Na ličnom nivou, mnogi naučnici imaju **ispunjeniji životni ritam** u dijaspori, a neke od naučnika u dijaspori zadržava i potreba za ličnim rastom, kako navode **“glad” za novim pristupačnijim saznanjima, novim izazovima i prostorom da testiraju sebe i svoje granice**. Život u dijaspori nekima je omogućio da pronađu životnog partnera i pristupe okruženjima koja doživljavaju kao pozitivnija i podsticajnija. Osim toga, **boravak u međunarodnoj zajednici proširuje njihove vidike** i omogućava im iskustva koja, u poređenju sa životnim i profesionalnim putevima vršnjaka koji su ostali u Crnoj Gori, doživljavaju kao značajan lični napredak.

» KOMBINACIJA AKADEMSKIH, PROFESIONALNIH I LIČNIH FAKTORA

Analizom odgovora pojedinih crnogorskih naučnika u dijaspori uviđa se da su akademski i profesionalni faktori presudni za inicijalni boravak u dijaspori, dok dugoročno, lični faktori u zemlji emigracije postaju ključni za trajni ostanak i razvoj u inostranstvu.

4. REZULTATI

4.4 CRNOGORSKI NAUČNICI U DIJASPORI: OD ODLASKA DO SARADNJE?

» DOSADAŠNJA SARADNJA SA CRNOGORSKIM NAUČNICIMA/INSTITUCIJAMA

Analiza prikupljenih intervjua pokazuje da **više od polovine crnogorskih naučnika u dijaspori do sada nije imalo formalnu ili institucionalnu saradnju sa maticom**, ali istovremeno izražavaju snažnu želju da se ona uspostavi i razvija.

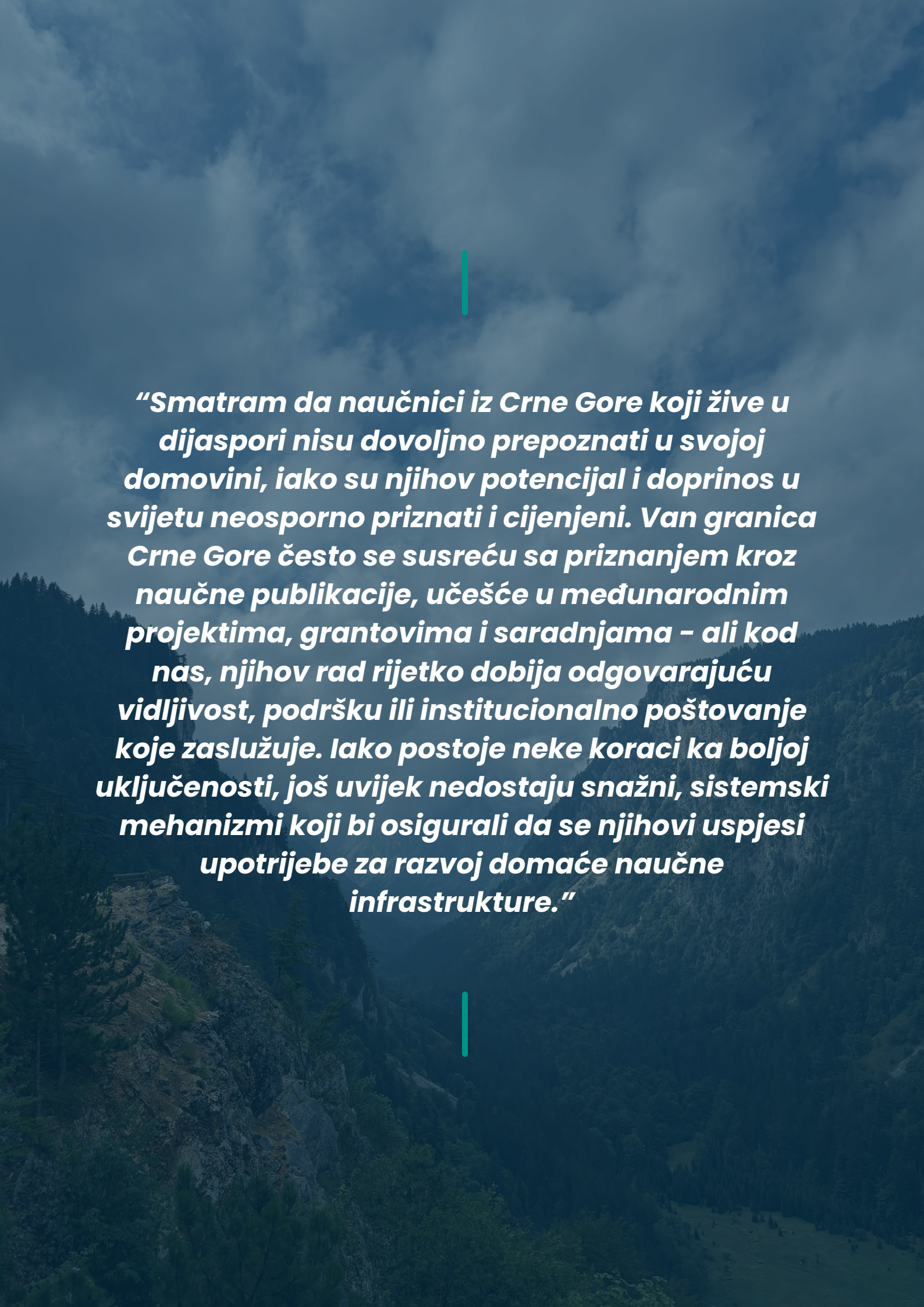
Dio ispitanika saradivao je isključivo kroz lične kontakte (pozivi na predavanja, radionice), nevladin sektor, kao i neformalne mreže. Takođe, određeni broj naučnika je nakon iniciranja saradnje, naišao na različite prepreke i ograničenja u sistemu.

“...često zavisi od individualnih inicijativa, a ne od sistemski organizovanih mehanizama. Postoje izuzetni pojedinci koji postižu zapažene rezultate na međunarodnom nivou, ali njihova prepoznatost u Crnoj Gori je relativno mala, što dovodi do toga da se njihov potencijal ne koristi u dovoljnoj mjeri.”

Kao vid saradnje među crnogorskim naučnicima u dijaspori **ističu se aktivnosti nevladinih organizacija** koje kroz svoje projektne aktivnosti angažuju pojedince iz naučne dijaspore i promovišu njihova dostignuća, kao i određene naučne discipline. Naučnici ističu da takvi i slični projekti služe kao **„temelj za buduće zajedničke projekte i partnerstva, posebno u oblasti edukacije i podizanja svijesti o značaju savremenih naučnih disciplina”**.

Manji broj naučnika u dijaspori ostvario je saradnju sa institucijama u Crnoj Gori preko partnerstava na međunarodnim projektima, saradnje na magistarskim i doktorskim tezama, kao i saradnja sa nadležnim Ministarstvom u cilju poboljšanja statusa određenog stepenja studija u Crnoj Gori.

“Smatram da naučnici iz Crne Gore koji žive u dijaspori nisu dovoljno prepoznati u svojoj domovini, iako su njihov potencijal i doprinos u svijetu neosporno priznati i cijenjeni. Van granica Crne Gore često se susreću sa priznanjem kroz naučne publikacije, učešće u međunarodnim projektima, grantovima i saradnjama – ali kod nas, njihov rad rijetko dobija odgovarajuću vidljivost, podršku ili institucionalno poštovanje koje zaslužuje. Iako postoje neke koraci ka boljoj uključenosti, još uvijek nedostaju snažni, sistemski mehanizmi koji bi osigurali da se njihovi uspjesi upotrijebe za razvoj domaće naučne infrastrukture.”

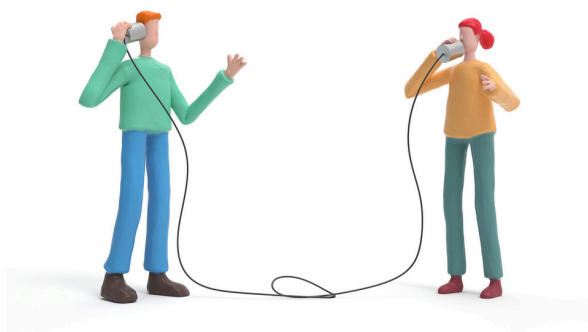

4. REZULTATI

4.4 CRNOGORSKI NAUČNICI U DIJASPORI: OD ODLASKA DO SARADNJE?

» KOLIKO SU CRNOGORSKI NAUČNICI U DIJASPORI VIDLJIVI I PREPOZNATI OD STRANE MATICE?

Odgovori naučnika ukazuju na gotovo jednoglasan stav: **vidljivost crnogorskih naučnika u dijaspori je veoma niska ili ograničena**. Većina naučnika smatra da se o crnogorskoj naučnoj zajednici gotovo i ne govori, kao i da je sam **termin „crnogorski naučnici u dijaspori“ za mnoge u potpuno nepoznat unutar Crne Gore**. Posebno se provlači percepcija intervjuisanih naučnika da se njihov rad i potencijal prepoznaju i vrednuju više u inostranstvu nego u matici.

» TRENUTNE MOGUĆNOSTI ZA SARADNJU SA CRNOGORSKIM AKADEMSKIM I NAUČNO-ISTRAŽIVAČKIM INSTITUCIJAMA

Percepcija trenutnih mogućnosti saradnje crnogorskih naučnika u dijaspori sa crnogorskim akademskim i naučno-istraživačkim institucijama pokazuje sličan obrazac sa navodima većine intervjuisanih naučnika vezanih za dosadašnju saradnju sa crnogorskim institucijama i naučnicima.

Na osnovu odgovora ispitanih naučnika iz dijaspore, trenutne mogućnosti za saradnju sa crnogorskim akademskim i naučnim institucijama prepoznate su kao:

- **ograničene,**
- **nedovoljno vidljive i**
- **slabo strukturirane.**

U nastavku su dati najvažniji elementi koje su crnogorski naučnici u dijaspori istakli kada je riječ **o trenutnim mogućnostima saradnje**. Njihovi uvidi omogućavaju bolje razumijevanje izazova, ali i potencijala koji postoje u sadašnjem sistemu:

4. REZULTATI

4.4 CRNOGORSKI NAUČNICI U DIJASPORI: OD ODLASKA DO SARADNJE?

NEDOVOLJNA INFORMISANOST I LOŠA VIDLJIVOST POSTOJEĆIH MOGUĆNOSTI

Rezultati intervjua pokazuju da **veliki broj naučnika nije upoznato sa trenutnim mogućnostima saradnje**, niti s tim gdje tačno te informacije mogu pronaći. Ističu se slabi informacioni kanali, kao i neredovna i nesistematična komunikacija sa dijasporom. Takođe, pojedini naučnici su naveli pokušaje informisanja preko savremenih komunikacionih kanala, poput *LinkedIn*-a te web sajtova ministarstava i univerziteta, ali da pritom **nisu naišli na jasne, transparentne i ažurirane informacije o mogućnostima saradnje**.

OSJEĆAJ ISKLJUČENOSTI I SLAB INSTITUCIONALNI KAPACITET

Prema izjavama crnogorskih naučnika u dijaspori, oni se faktički osjećaju isključenima iz sistema, dok crnogorske akademske institucije ne pokazuju dovoljnu otvorenost niti inicijativu za uspostavljanje saradnje.

U nastavku su dati karakteristični stavovi crnogorskih naučnika u dijaspori:

- formalni programi za saradnju gotovo ne postoje ili nijesu dostupni dijaspori;
- domaće institucije su ograničenih kapaciteta i često bez adekvatne opreme;
- univerziteti u Crnoj Gori ne prate dobro svoju alumni zajednicu;
- državni mehanizmi podrške čak i za istraživače u zemlji su simbolični ili nepostojeći;
- izostaje sistemska briga za uvezivanje domaće akademske zajednice sa dijasporom.

„Trenutne mogućnosti za saradnju sa crnogorskim akademskim i naučno-istraživačkim institucijama ocjenjujem kao veoma ograničene. One su često isključive za istraživače koji žive vani, dok je za one koji ostaju u zemlji podrška uglavnom simbolična. Pored inicijativa pojedinih organizacija..., neformalnih Facebook grupa i ličnih kontakata, na državnom i institucionalnom nivou saradnja je nedovoljno razvijena i slabo podržana, a još manje postoji sistemski rad na uvezivanju domaćih istraživača i naučne dijaspore.“

4. REZULTATI

4.4 CRNOGORSKI NAUČNICI U DIJASPORI: OD ODLASKA DO SARADNJE?

IMA NAPRETKA, ODREĐENI MODELI SARADNJE SE DEŠAVAJU, ALI NISU STRUKTURISANI I NEDOVOLJNI SU ZA SISTEMSKI ISKORAK

Iz odgovora naučnika može se uočiti da **neki prepoznaju unapređenje saradnje u odnosu na ranije**, prije svega kao rezultat pojedinačnih inicijativa unutar akademske i naučne zajednice. Međutim, taj **napredak je spor i ne prati sve veći rast crnogorske naučne dijaspore**. Iako određeni oblici saradnje postoje, oni nisu sistematski, jasno definisani i ne prate redovne pozive, modele finansiranja ili strateški okvir. U tom kontekstu, nedostaje institucionalna podrška i adekvatna struktura koja bi omogućila održiv i dugoročan model povezivanja.

4.5 ZNANJE KOJE SE MOŽE VRATITI KUĆI, MOGUĆI DOPRINOSI I POTENCIJAL CRNOGORSKE NAUČNE DIJASPORE

Na osnovu odgovora crnogorske naučne dijaspore na pitanje „*Na koji način smatrate da Vaše znanje i iskustvo mogu doprinijeti razvoju nauke, inovacija ili tehnologije u Crnoj Gori?*“ **uočava se značajan potencijal, kao i spremnost ove zajednice da sa svojim znanjem, iskustvom i međunarodnim kontaktima doprinesu unapređenju crnogorskog naučno-inovacionog ekosistema.**

U nastavku je dat pregled ključnih doprinosa na koje, prema sopstvenim procjenama, crnogorski naučnici u dijaspori mogu doprinijeti unapređenju crnogorskog naučnog, inovacionog i tehnološkog razvoja.

Mogući doprinosi crnogorske naučne dijaspore:

★ Razvoj određenih istraživačkih oblasti koje nisu dovoljno prepoznate ili razvijene

(npr. molekularna biologija, genetika, proteomika, cyber security) kroz umrežavanje sa naučnicima, najznačajnijim istraživačkim grupama, organizacijom radionica, ili zajedničkim istraživačkim inicijativama.

4. REZULTATI

4.5 ZNANJE KOJE SE MOŽE VRATITI KUĆI, MOGUĆI DOPRINOSI I POTENCIJAL CRNOGORSKE NAUČNE DIJASPORE

★ *Razvoj i implementacija novih tehnologija, metoda, multidisciplinarnog pristupa*

čime bi se poboljšao kvalitet istraživanja i povećala vidljivost crnogorskih naučnika na globalnoj sceni.

★ *Valorizacija naučnih rezultata u komercijalne svrhe*

često je u Crnoj Gori teško pronaći direktnu primjenu znanja iz usko specijalizovanih oblasti. Doprinos kroz ostvarivanje saradnje sa privredom i institucijama gdje se stečeno iskustvo može primijeniti u užem, ali relevantnom kontekstu.

★ *Promocija nauke*

kroz popularizaciju određenih naučnih disciplina; popularizacija javnih debata o važnim društvenim pitanjima, jačanje glasa akademske zajednice u Crnoj Gori i osnaživanje mladih generacija; promocija odgovornog istraživanja i inovacija, što uključuje učešće građana, ravnopravnost polova i profesionalizam u istraživačkom radu.

★ *Edukacija*

o značaju evropskih fondova i međunarodne saradnje koja se ostvaruje putem evropskih projekata; inovativni načini predavanja predmeta prirodnih nauka (npr. hemija, biologija) koji ne bi bili suvoparni što bi nauku približilo mladim ljudima.

“Crna Gora smatram ima jedinstvenu priliku što dijaspora posjeduje patriotski duh koji je teško objasniti i koji nije, iz mog iskustva, vođen novčanim interesima. I to bi Crna Gora trebala iskoristiti.”

- ***Ekspertsko savjetovanje***
- ***Mentorstvo mladih naučnika i istraživača***
- ***Razvoj preduzetničkog ekosistema, lokalnih start-upova i inovativnih poslovnih modela***
- ***Razvoj kreativnih industrija***

4. REZULTATI

4.6 IZMEĐU POTENCIJALA I REALNOSTI: PREPREKE I IZAZOVI ZA ANGAŽMAN CRNOGORSKE NAUČNE DIJASPORE U NAUCI, INOVACIJAMA I OBRAZOVANJU

Crnogorski naučnici u dijaspori identifikovali su **nekoliko ključnih prepreka i izazova** koji utiču na mogućnost njihovog angažmanai povezivanja sa maticom, a koji se djelimično podudaraju s aktuelnim ograničenim mogućnostima saradnje:

1

Nedostatak institucionalne (sistemske) podrške i formalnih mehanizama saradnje.

2

Nedostatak strateških planova koji se tiču unapređenja nauke i naučnih istraživanja.

3

Nedostatak komunikacije između matice i dijaspore.

4

Ograničeni finansijski resursi, što otežava realizaciju zajedničkih projekata.

5

Relativno niska međunarodna prepoznatljivost naučno-istraživačkog sistema Crne Gore, što može obeshrabriti naučnike u dijaspori da se uključe u istraživanja sa Crnom Gorom.

4. REZULTATI

4.6 IZMEĐU POTENCIJALA I REALNOSTI: PREPREKE I IZAZOVI ZA ANGAŽMAN CRNOGORSKE NAUČNE DIJASPORE U NAUCI, INOVACIJAMA I OBRAZOVANJU

6

Nedostatak vizije, interesovanja i institucionalne spremnosti za unapređenje/promjenu dugogodišnjih procesa, uz izraženu sklonost ka deklarativnim, a ne operativnim pristupima.

7

Slaba zainteresovanost za bavljenje naukom i istraživanjem u matici.

8

Administrativne barijere.

9

Nedostatak povjerenja u crnogorski sistem.

“Prvenstveno postoji nedostatak ozbiljne namjere da se takvo nešto postigne, a onda i adekvatna strategija kako bi se to sprovelo u djelo. Iz tog razloga, ne postoji ni svijest o tome kolika je naša naučna dijaspora i u kojim sve segmentima, te na koje načine bi mogla biti od pomoći.”

4. REZULTATI

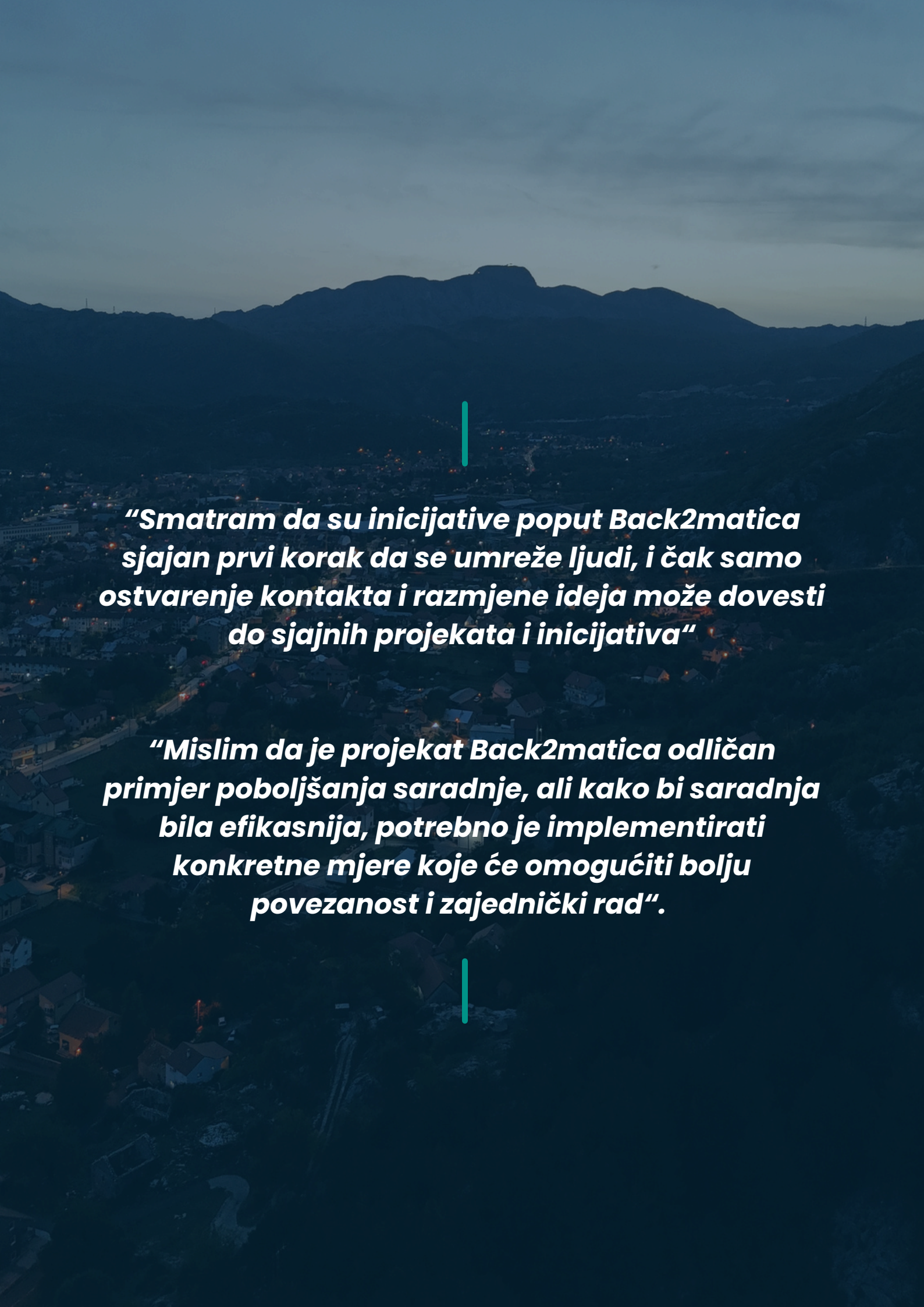
4.7 ŠTA CRNOGORSKE INSTITUCIJE MOGU URADITI KAKO BI POBOLJŠALE SARADNJU SA NAUČNICIMA U DIJASPORI?

Na osnovu uvida prikupljenih od crnogorskih naučnika u dijaspori, identifikovane su ključne preporuke i savjeti koje naučnici u dijaspori smatraju najefikasnijim za jačanje veze sa maticom Crnom Gorom, a nastavku je dat njihov pregled.

- » **Stvaranje jasnih strategija za uspostavljanje i održavanje saradnje sa stručnjacima u dijaspori.**
- » **Uspostavljanje jasnih, formalnih kanala komunikacije sa dijasporom** uključujući razvoj platformi za umrežavanje, razmjenu znanja, dobijanja informacija o projektima, grantovima i mogućnostima za saradnju. Ovo bi omogućilo naučnicima u dijaspori da bolje prepoznaju prilike za angažman, kao i da se aktivno uključe u istraživačke i edukativne inicijative.
- » **Bolja promocija naučne dijaspore i transparentno navođenje njenog doprinosa** radi njihove društvene uspješnije (re)integracije.
- » **Usmjeravanje većih finansijskih sredstava ka naučno-istraživačkim projektima saradnje sa dijasporom** kroz uspostavljanje održivih programa koji bi znatno više motivisali angažovanje stručnjaka iz inostranstva, posebno u vezi sa temama od značaja za Crnu Goru (zdravstvo, ekonomija, tehnologija, održivi razvoj).

„Ukoliko postoji ekspert iz date oblasti sa uspješnom karijerom u inostranstvu, crnogorske institucije (mnogo šire od akademije i naučno-istraživačke zajednice) bi trebalo proaktivno da traže mišljenje stručnjaka iz dijaspore kad god rade na konkretnim problemima, projektima ili regulativi u njihovoj oblasti.“

“Smatram da su inicijative poput Back2matica sjajan prvi korak da se umreže ljudi, i čak samo ostvarenje kontakta i razmjene ideja može dovesti do sjajnih projekata i inicijativa”

“Mislim da je projekat Back2matica odličan primjer poboljšanja saradnje, ali kako bi saradnja bila efikasnija, potrebno je implementirati konkretne mjere koje će omogućiti bolju povezanost i zajednički rad”.

4. REZULTATI

4.7 ŠTA CRNOGORSKE INSTITUCIJE MOGU URADITI KAKO BI POBOLJŠALE SARADNJU SA NAUČNICIMA U DIJASPORI?

- » **Uspostavljanje jasnih, učestalih modela saradnje i angažovanja naučne dijaspore** kao što su: mentorstva, predavanja, kratki, jasno definisani konsultantski angažmani, programi razmjene (online ili visiting), zajednički istraživački projekti, organizovanje redovnih konferencija, formiranje malih *ad hoc* savjetodavnih grupa za specifične teme, institucionalizovana saradnja sa relevantnim organizacijama u zemljama gdje borave stručnjaci iz dijaspore.

4.8 PLANOVI ZA POVRATAK CRNOGORSKIH NAUČNIKA U CRNU GORU? PREPREKE, RASPOLOŽIVOST I PREDUSLOVI

Odgovori naučnika iz crnogorske dijaspore omogućili su identifikovanje **ključnih prepreka** koje otežavaju njihov potencijalni povratak u maticu. U nastavku je dat njihov pregled, uključuju one koje su direktno vezane sa naučno-istraživačkom djelatnošću, ali i one koje su vezane za šire društvene faktore.

Prepreke vezane za naučno-istraživačku djelatnost:

Nemogućnost pronalaženja prilika, posla u struci, kao i nepostojanje jasnih kriterijuma napredovanja

izdvajaju se kao jedne od glavnih prepreka za povratak naučnika u dijaspori. Postoji mali broj projekata, radnih mjesta koji nude konkurentne uslove za naučni rad, pa naučnici ističu strah da povratak znači profesionalno nazadovanje.

Dodatno, kao glavne prepreke izdvajaju se i **ograničene istraživačke infrastrukture** (laboratorije, dostupnost savremenim tehnologijama i alatima), **niže finansiranje naučno-istraživačke djelatnosti u odnosu na inostranstvo**, kao i **slaba međunarodna povezanost**. Sve ovo posljednično dovodi do manje mogućnosti za akademski i profesionalni napredak.

4. REZULTATI

4.8 PLANOVI ZA POVRATAK CRNOGORSKIH NAUČNIKA U CRNU GORU? PREPREKE, RASPOLOŽIVOST I PREDUSLOVI

Kao glavne **društvene prepreke** naglašene od strane naučnika u dijaspori izdvajaju se:

- **društvo u kojem se znanje i nauka ne cijene dovoljno,**
- **manjak meritokratije,**
- **politička opredijeljenost kao najvažniji faktor odlučivanja,**
- kao i **politička i ekonomska nestabilnost.** Ovakvo okruženje obeshrabruje povratak i smanjuje povjerenje naučnika iz dijaspore u domaće institucije.

Preduslovi za povratak: Većina intervjuisanih naučnika vidi mogućnost povratka u maticu ukoliko bi u budućnosti imali:

- **adekvatnu zaradu za uloženi trud i ekspertizu,**
- **prilike za lični i profesionalni razvoj,**
- **jasnu institucionalnu podršku,**
- **razvijenije tržište rada,**
- **poboljšanu, modernizovanu infrastrukturu za istraživanje** (laboratorije, tehnologija, oprema),
- **mogućnosti za saradnju sa međunarodnim institucijama.**

Među intervjuisanim naučnicima nalaze se i oni koji su **neodlučni po pitanju povratka, kao i oni koji ga ne planiraju**, najčešće iz ličnih razloga (npr. formirane porodice, prijatelja i profesionalnih kontakata) ili profesionalnih okolnosti (npr. slaba razvijenost pojedinih naučnih oblasti). **Ipak, ova grupa naučnika pokazuje snažnu spremnost da doprinese matici** kroz kraće posjete, akademske razmjene, rad na zajedničkim istraživačkim projektima, kao i mentorisanje mladih naučnika i istraživača. Pored toga, **manji broj naučnika izrazio je mogućnost povratka u budućnosti uslovljenu ličnim okolnostima i privatnim planovima**, dok su neki već spremni za povratak, ali njihovu odluku usporava ograničen broj adekvatnih i profesionalno zadovoljavajućih radnih prilika.

4. REZULTATI

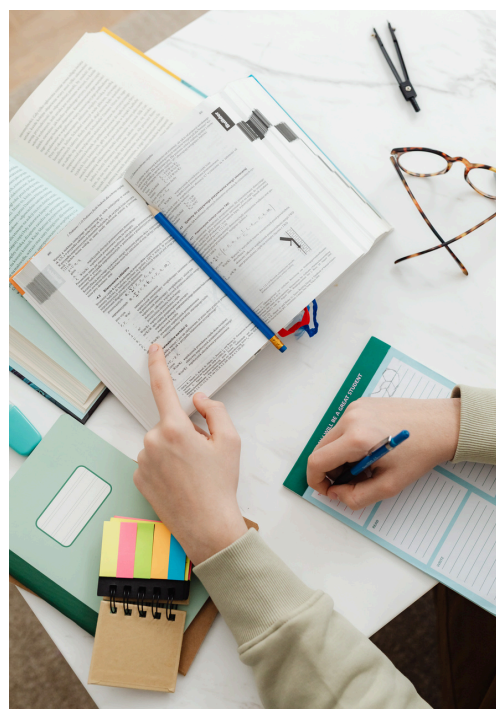
4.9 PREPORUKE ZA JAČANJE NAUČNO-ISTRAŽIVAČKE DJELATNOSTI U CRNOJ GORI

Crnogorski naučnici u dijaspori dali su konkretne preporuke usmjerene ka unapređenju naučno-istraživačke djelatnosti u Crnoj Gori. Ovi predlozi zasnivaju se na ličnim profesionalnim iskustvima, kao i na uvidima stečenim kroz rad u međunarodnim naučno-istraživačkim okruženjima, pa predstavljaju vrijedan osnov za identifikaciju mjera koje mogu doprinijeti jačanju istraživačkih kapaciteta, unapređenju institucionalnih okvira i podsticanju međunarodne saradnje.

- » **Unapređenje postojećeg naučno-istraživačkog sistema** i to kroz:
 - osmišljavanje kratkoročnih i dugoročnih strategija za poboljšanje rada naučno-istraživačke zajednice (odabir prioritetnih oblasti; testne aktivnosti; mjerenje rezultata),
 - unapređenje praktične nastave,
 - razdvajanje nastavnih i istraživačkih obaveza radi veće efikasnosti u obje oblasti,
 - pojednostavljivanje administrativnih procedura za istraživače,
 - multidisciplinarni pristup istraživanju.

- » **Sistemska podrška mladim istraživačima** kroz programe mentorstva, stipendije i jasno definisane karijerne puteve.

- » **Unapređenje finansijske podrške nauci i istraživanju** kroz:
 - formiranje naučno-istraživačkih fondova,
 - bolja raspodjela trenutnih programa podrške koji trenutno nisu raspoređeni na mnogo naučnih disciplina,
 - podsticajne mjere za objavljivanja naučnih radova u međunarodnim časopisima,
 - uvođenje posebnih grantova (*returning scientist grant*) za istraživanje na nivou Ministarstva, koje bi dobijali naučnici po povratku u maticu, kao i
 - oslobađanje od plaćanja poreza od 5 do 10 godina po povratku u Crnu Goru i zaposlenju.

4. REZULTATI

4.9 PREPORUKE ZA JAČANJE NAUČNO-ISTRAŽIVAČKE DJELATNOSTI U CRNOJ GORI

» Cjeloživotno učenje i usavršavanje

postojećeg kadra posebno u oblastima naučnoistraživačkog rada i metodologije, kao i više obuka za pisanje projekata i upravljanje grantovima.

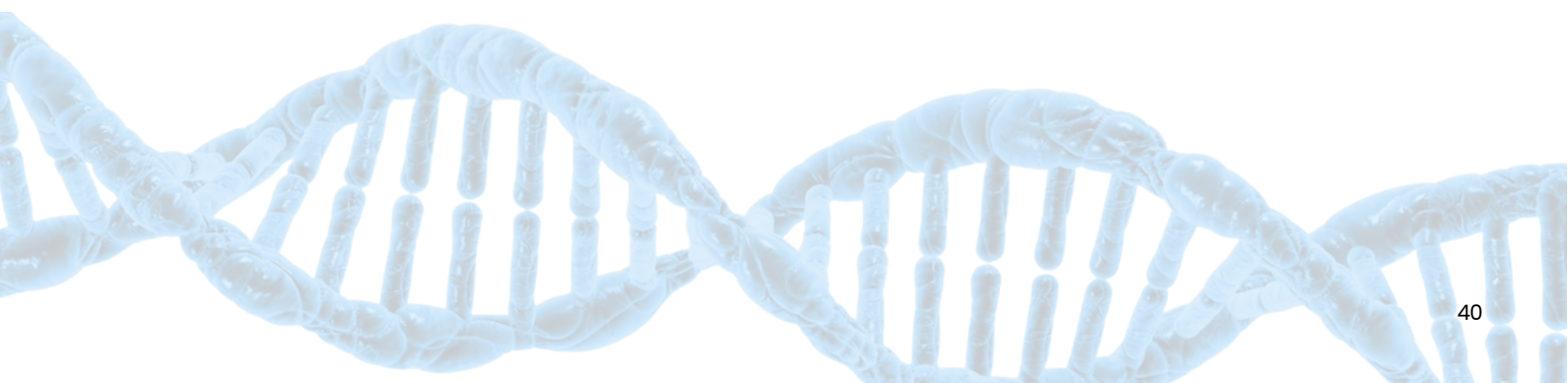
» Unapređenje saradnje između akademije i industrije kroz:

- osnivanje (više) tehnoparkova i inkubatora za inovacije,
- integraciju istraživanja u realnim okruženjima,
- podršku projektima koji bi mogli postati startup kompanije,
- kreiranje programa za doktorante.

» Unapređenje kredibiliteta naučno-istraživačkog rada kroz

- primjenu transparentnih, objektivnih i međunarodno prihvaćenih mehanizama ocjenjivanja projekata, uz jasne kriterijume i profesionalnu evaluaciju s posebnim programima za mlade istraživače,
- strožiju akademsku kontrolu i kriterijume za sticanje naučnih zvanja, uz veću odgovornost mentora,
- osnaživanje istraživačke etike i značaja sticanja akademske diplome (borba sa tzv. „kupljenim“ diplomama)

» Unapređenje promocije nauke i istraživanja kroz informisanje i edukovanje društva o značaju istraživačkog rada, a posebno promovirati nauku u osnovnim i srednjim školama.

BACK2MATICA VIDEO SERIJAL

4 LICA CRNOGORSKE NAUČNE DIJASPORE I NJIHOVE INSPIRATIVNE PRIČE

U Back2matica video serijalu 4 crnogorska naučnika u dijaspori govorila su o svom razvojnem i profesionalnom putu, kao i o izazovima sa kojima se suočavaju naučnici u dijaspori. Naučnici su podijelili i preporuke za unapređenje saradnje između matice i dijaspore, sagledane iz različitih profesionalnih pozicija, od mladih istraživača i doktoranata, preko docenata, do profesora, kao i u kontekstu različitih zemalja u kojima trenutno rade i borave.

Svaka priča predstavlja jedinstvenu perspektivu, a video intervjui dostupni su putem linkova koji se nalaze ispod fotografija svakog od naučnika (str. 42 i 43).

Back2matica video serijal odrađen je u saradnji sa TimeLapse produkcijom.

REZULTATI

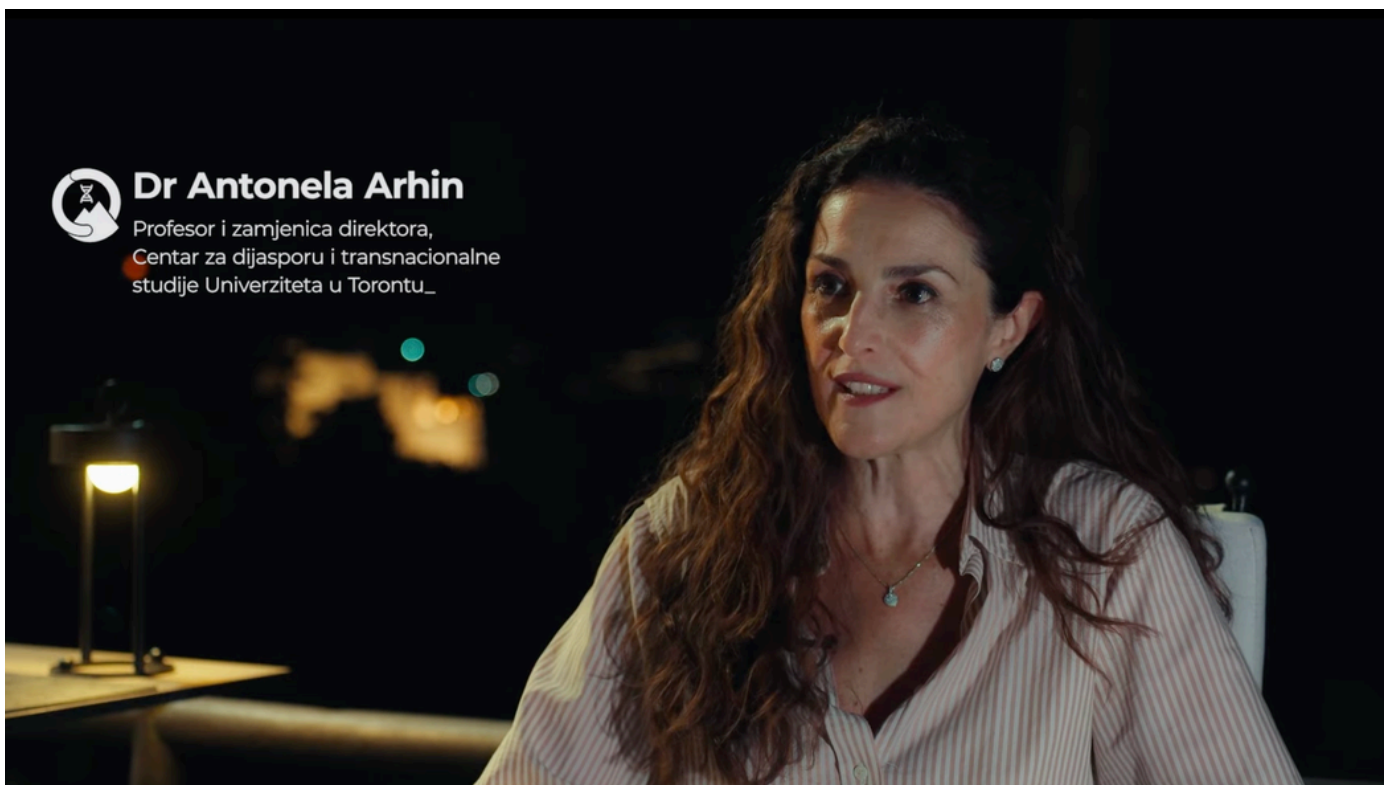
BACK2MATICA VIDEO SERIJAL

Dr Filip Marković

Docent, Univerzitet u Sautemptonu

LINK: <https://youtu.be/xH8roU2q5bl?si=krO3J8X-3D04oaJp>

Dr Antonela Arhin

Profesor i zamjenica direktora,
Centar za dijasporu i transnacionalne
studije Univerziteta u Torontu_

LINK: <https://youtu.be/xH8roU2q5bl?si=krO3J8X-3D04oaJp>

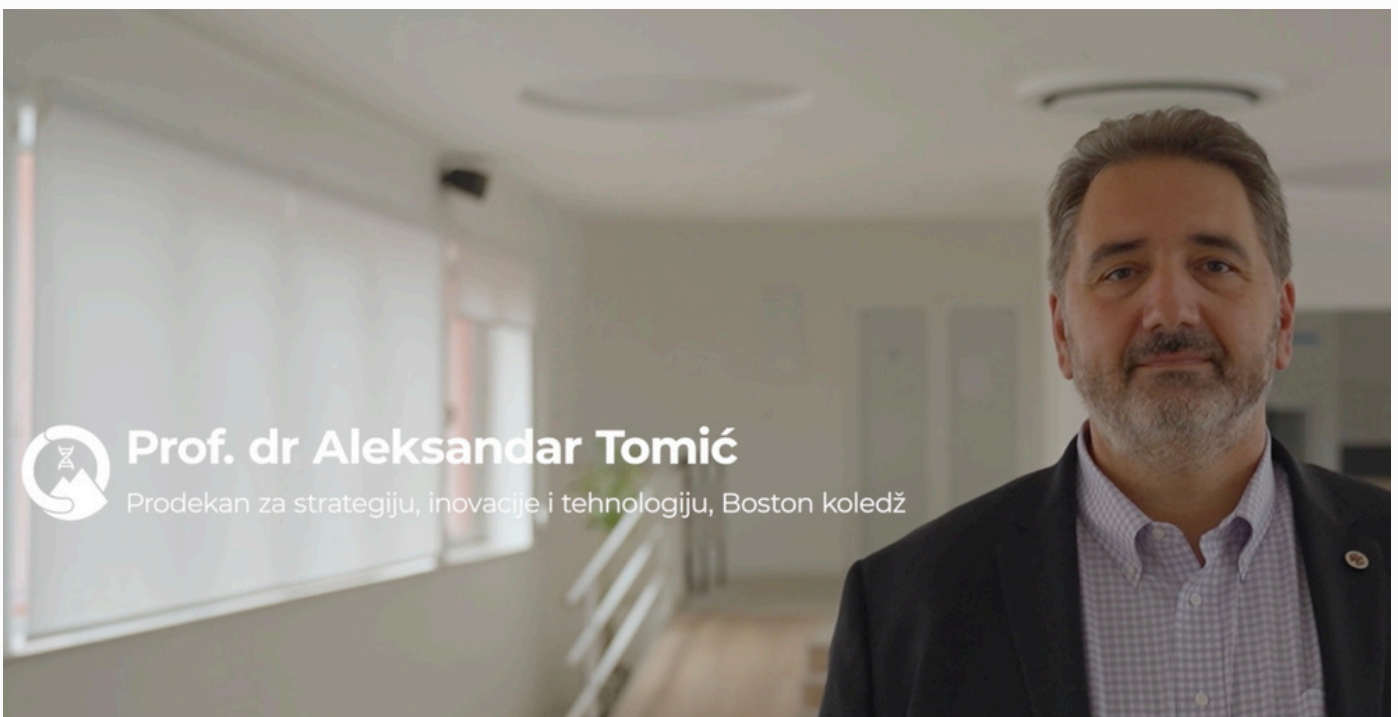
REZULTATI

BACK2MATICA VIDEO SERIJAL

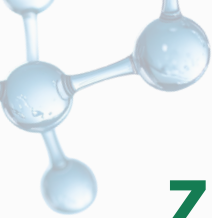
LINK: <https://youtu.be/xH8roU2q5bl?si=krO3J8X-3D04oaJp>

LINK: <https://youtu.be/LkGb8O8pfKg?si=PqHGfHUUKcFgcifc>

ZAKLJUČAK BUDUĆE PERSPEKTIVE

ZAKLJUČAK

U toku projekta **Back2matica: Nauka se vraća kući** za period od 5 mjeseci mapirano je ukupno 76 naučnika u dijaspori, više od prethodnih zvaničnih dostupnih podataka iz 2018. godine kada je na nekadašnjoj platformi pokrenutoj od strane Ministarstva nauke Crne Gore bilo registrovano svega 58 naučnika u dijaspori*.

Kroz sprovođenje intervjua, kao i kroz video serijal, **projekat je otvorio prostor za dublje razumijevanje brojnih izazova sa kojima se naučnici u dijaspori suočavaju**, uključujući nedostatak strukturisanih i formalnih kanala saradnje, prepreke u komunikaciji sa institucijama u matici, smanjena vidljivost i osjećaj isključenosti crnogorske naučne zajednice od njene matice, kao i ograničeni mehanizmi institucionalne podrške.

Identifikovani su i razlozi koji sprečavaju povratak crnogorskih naučnika u maticu, od onih koji su direktno vezani za naučno-istraživački djelatnost, uključujući nemogućnost pronalaženja zaposlenja u struci i nedovoljnu valorizaciju znanja, do onih vezanih za društvo u cjelini uključujući nedovoljno cijenjenje znanja i nauke, kao i manjak meritokratije. **Projektom se posebno prepoznala, ali i potvrdila potreba za stvaranjem uslova za mlade istraživače unutar zemlje**, kako bi se omogućila primjena stečenog znanja, jačanje istraživačkih kapaciteta i sprječavanje "odliva mozgova".

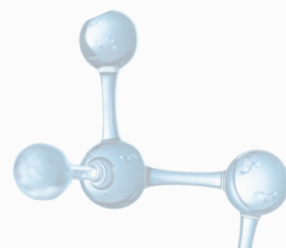
Back2matica rezultati jasno ukazuju na snažan potencijal, motivaciju i spremnost crnogorske naučne dijaspore da svojim znanjem, iskustvom i međunarodnim kontaktima doprinese razvoju matice Crne Gore. Razvoj održivih modela saradnje ne mora nužno podrazumijevati fizički povratak naučnika, već **uspostavljanje koncepta cirkulacije znanja**, kroz programe mobilnosti, zajedničke projekte, mentorstva, digitalne platforme i istraživačke mreže.

Projekat **Back2matica: Nauka se vraća kući** predstavlja važan iskorak ka jačanju povezanosti i sistemskog umrežavanja između Crne Gore i njene naučne dijaspore, stvarajući temelje za dugoročnu, strukturiranu i održivu saradnju.

*<https://www.portalanalitika.me/clanak/308332--ni-baze-podataka-ni-strategije>

Back2matica
Nauka se vraća kući

BUDUĆE PERSPEKTIVE

Mapiranje crnogorskih naučnika u dijaspori u okviru Back2matica projekta, koje je realizovano u relativno kratkom vremenskom periodu od 5 mjeseci predstavlja važan početni korak, ali ne i konačan cilj. Kako bi se obuhvatio širi broj naučnika u dijaspori, neophodan je kontinuitet ove inicijative, te će epiSTEME Hub trajno održavati aktivnom posebnu sekciju projekta na svom web sajtu (<https://epistemehub.me/back2matica-3/>), omogućavajući upis i mapiranje naučnika i u narednom periodu, dok će se kroz druge programske aktivnosti, strateško planiranje i apliciranje na domaće i međunarodne fondove koji prepoznaju relevantnost ove inicijative, projekat dodatno razvijati.

U poslednjem periodu, vezano za saradnju sa crnogorskom naučnom dijasporom uvideni su određeni pomoci na nacionalnom nivou uključujući *Finansiranje programa saradnje sa naučnom dijasporom* od strane Ministarstva prosvjete, nauke, i inovacija*, kao i usvajanje *Strategije saradnje sa naučnom dijasporom***, i uspostavljanje *Registra pripadnika dijaspore* od strane Ministarstva dijaspore***. Međutim, **dugoročni uspjeh, uspostavljanje formalnih, institucionalizovanih i dugoročno održivih modela komunikacije i saradnje, zahtijeva koordinisan, međusektorski i kontinuiran pristup u koji će biti uključeni svi relevantni akteri** (državne institucije, lokalne samouprave, akademska zajednica, civilni sektor, privreda, međunarodni partneri i predstavnici naučne dijaspore).

Back2matica projekat ne predstavlja samo istraživački poduhvat, već i temelj za izgradnju trajnih mehanizama saradnje, valorizaciju znanja naučnika u dijaspori i stvaranje održivog mosta između Crne Gore i njene naučne zajednice širom svijeta. Prepoznavanje projekta od strane regionalnih organizacija koje se bave dijasporom i cirkularnim migracijama, kao i učešće na regionalnim inicijativama i platformama (Prvoj brainstorming sesiji za zemlje Zapadnog Balkana, i #LeadBalkans 2026****, konferencija dijaspore Zapadnog Balkana), potvrđuju njegov regionalni značaj i potencijal za umrežavanje na širem nivou.

*<https://www.gov.me/clanak/konkurs-za-sufinansiranje-projekata-saradnje-sa-naucnom-dijasporom>

**<https://www.gov.me/clanak/vlada-crne-gore-usvojila-program-saradnje-sa-naucnom-dijasporom-2025>

***<https://dijaspora-mdi.gov.me/registration>

****<https://leadbalkans.com>

Back2matica tim

epiSTEMe Hub: Dr sci. Andela Martinović; Dr sci. Ivan Martinović, MSc Lana Vujošević
Timelapse production: Dragiša Pajović; Danilo Račić

Zahvalnice

Zahvaljujemo se našim projektnim partnerima TimeLapse produkciji i NVO Multimedijalni studio EHO, donatoru Ministarstvu dijaspore Crne Gore, kao i svim naučnicima u dijaspori koji su svojim znanjem, iskustvom i angažmanom dali vrijedan doprinos realizaciji Back2matica projekta.

epiSTEMe
CRNOGORSKI NAUČNO TEHNOLOŠKI HUB

Crnogorski naučno tehnološki Hub ZNANJE - EPISTEME

Cetinje

epistemecetinje@gmail.com

www.episteme.me